

Hıfzıssıhha ve İsrafa Karşı Mücadelenin Bir Örneği: Osmanlı Son Dönemi Mina'da Haccın Sıhî İdaresi ve Alınan Tedbirler

Osman Ezici

<https://orcid.org/0009-0006-6157-7542>

Dr. TC. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı, Cumhuriyet Arşivi Ankara, Türkiye

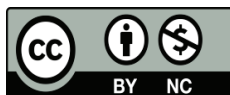
<https://ror.org/026ksq202>

ezici_42@hotmail.com

Atıf Bilgisi:	Ezici, Osman. "Hıfzıssıhha ve İsrafa Karşı Mücadelenin Bir Örneği: Osmanlı Son Dönemi Mina'da Haccın Sıhî İdaresi ve Alınan Tedbirler". <i>İslami İlimler Dergisi</i> 42 (Mart 2026), 221-245. https://doi.org/10.34082/islamiilimler.1837290 .
Makale Türü:	Araştırma Makalesi
Etik Beyan:	Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur.
Etik Kurul İzni:	Araştırma için herhangi bir etik onay veya bilgilendirilmiş onam gerekmemektedir.
ÜYZ Beyanı:	Bu makalenin hazırlanma sürecinde yapay zekâ destekli araçlardan ChatGPT (OpenAI) kullanılmıştır. Kullanım amacı: dil düzenleme, çeviri ve akademik ifadelerin gözden geçirilmesi. Yazar, makalenin tüm içeriğinin doğruluğundan ve bilimsel/etik uygunluğundan tamamen sorumludur. Yapay zekâ araçları yazar olarak gösterilemez.
Geliş Tarihi:	6 Aralık 2025
Kabul Tarihi:	10 Mart 2026
Yayın Tarihi:	30 Mart 2026
Hakem Sayısı:	Bir İç Hakem - En Az İki Dış Hakem
Değerlendirme:	Çift Taraflı Kör Hakemlik
Benzerlik Taraması:	Yapıldı - intihal.net
Çıkar Çatışması:	Çıkar çatışması beyan edilmemiştir.
Finansman:	Herhangi bir fon, hibe veya başka bir destek alınmamıştır.
Etik Bildirim:	dergiislamiilimler@gmail.com
Lisans:	CC BY-NC 4.0

Öz: Mina, hac mevsiminde öteden beri kısa sürede olağanüstü bir nüfus yoğunluğuna ve kurbanlık sevkiyatına ev sahipliği yapmaktadır. Dolayısıyla hem izdihamın yönetilmesi hem de ibadetin bir parçası olan kurban kesimlerinin sıhhi şartlarda gerçekleştirilmesi her dönem stratejik bir önem arz etmiştir. Bununla birlikte 19. yüzyılda hac hareketliliğinin artması, koleranın tekrarlayan dalgalar halinde görünmesi ve Hicaz'a dönük dış müdahale ve gözetim baskısının belirginleşmesi, bu meselenin daha sıkı ve süreklilik arz eden tedbirlerle ele alınmasını zaruri kılmıştır. Bu çerçevede kurbanlıkların temini, usulüne uygun kesim ve kesim sonrası kan ile atıkların bertarafı, kendiliğinden yürüyen bir pratik olmaktan çıkmış, sahada doğrudan idareyi, altyapı tertibini ve sıhî tedbirlerin muntazam biçimde uygulanmasını gerekli kılmıştır. Çadır düzeninin korunması, kurbanlıkların çadır aralarına sokulmaması ve kesim alanının askerî kordonla denetlenmesi öne çıkmış, kesim sonrası ise hastalık riskini azaltmak için atıkların belirlenen çukurlara gömülmesi esas alınmıştır. Bu süreçte Dr. Kasım İzzeddin'in mezbaha ve çukur açımına dair teklifleri ile Dr. Mehmed Şakir'in değerlendirmeleri, Mina'da sistemli bir uygulama düzeni kurma iradesini somutlaştırmıştır. Alınan tedbirler, sıhî mahiyetlerinin yanında israfı önleme gayesine de yönelmiştir. Hicaz eski Valisi Hâzım Bey'in gündeme getirdiği soğuk hava mahzenleri aracılığıyla kurban etlerinin korunup değerlendirilmesi israfı azaltmayı hedeflemiştir. Kurban etlerinin kavurma ya da konserve edilerek başka bölgelere sevki de alternatif bir usul olarak düşünülmüştür. Kurban derilerinin hayrî ve iktisadî amaçlarla değerlendirilip deri satışından elde edilen gelirinin askerî ihtiyaçlara matuf cemiyetlere aktarılması ise temizliğin yanı sıra konunun iktisadî boyutunun da gözetildiğini göstermiştir. Çalışmada Osmanlı arşiv belgeleri ile Hicaz'daki sıhhiye hekim raporları esas alınarak, Mina'da kurulan sıhî düzenin işleyişi ile kurban kesimi etrafında israfı azaltmaya dönük tedbirlerin gerekçe ve uygulamaları ortaya konulmaya çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: İslam Tarihi, Hac, Mina, Sıhî Tedbirler, Hicaz Sıhhiye Müdüriyeti.

An Example of Public Hygiene and the Fight against Waste: The Sanitary Administration of the Hajj in Minā during the Late Ottoman Period and the Measures Taken

Osman Ezici

<https://orcid.org/0009-0006-6157-7542>

Presidency of the Republic of Türkiye Directorate of State Archives, Republic Archives Ankara, Türkiye

<https://ror.org/026ksq202>

ezici_42@hotmail.com

Citation:	Ezici, Osman. "An Example of Public Hygiene and the Fight against Waste: The Sanitary Administration of the Hajj in Minā during the Late Ottoman Period and the Measures Taken". <i>Journal of Islamic Sciences</i> 42 (March 2026), 221-245. https://doi.org/10.34082/islamiilimler.1837290 .
Article Type:	Research Article
Ethical Statement:	It is declared that scientific, ethical principles have been followed while carrying out and writing this study, and that all the sources used have been properly cited
Ethics committee approval:	The research does not need any ethical approvals or informed consent.
AI Statement:	AI-assisted tools were used in the preparation of this manuscript. Name of the AI tool: ChatGPT (OpenAI). Purpose of use: language editing, translation, and review of academic phrasing. The author is fully responsible for the accuracy and integrity of the manuscript. AI tools cannot be listed as authors.
Date of submission:	6 December 2025
Date of acceptance:	10 March 2026
Date of publication:	30 March 2026
Reviewers:	One Internal & At Least Two External Reviewers
Review:	Double-blind
Plagiarism checks:	Yes - intihal.net
Conflicts of Interest:	The Author(s) declare(s) that there is no conflict of interest
Grant Support:	No funds, grants, or other support was received.
Complaints:	dergiislamiilimler@gmail.com
License:	CC BY-NC 4.0

Abstract: Mina has long been one of the locations where problems of overcrowding, cleanliness, and order have been most acutely experienced, owing to the rapid build-up of large crowds and the influx of sacrificial animals during the pilgrimage season. In the nineteenth century, the increase in the number of pilgrims, the recurrent cholera epidemics, and the intensification of international pressure for supervision and intervention in the Hijaz transformed the slaughter of sacrificial animals in Mina from a largely spontaneous practice into a field requiring close management. Within this framework, administrative control, infrastructural arrangements, and systematic sanitary measures were envisaged for the procurement of sacrificial animals, their proper slaughter in accordance with prescribed procedure, and the disposal of blood and offal after slaughter. Core principles included maintaining the order of the tent encampment, preventing animals from being driven between the tents, cordoning off slaughter areas by military units, and burying waste in specially dug pits to reduce the risk of disease. The proposals of Dr. Kasım İzzeddin regarding the establishment of slaughterhouses and the excavation of pits, together with the evaluations of Dr. Mehmed Shakir, embodied the determination to establish a more orderly and controllable operational regime in Mina. The measures taken were not limited solely to health concerns; they also aimed to prevent waste. The proposal by former Hejaz Governor Hâzım Bey regarding cold storage facilities for the preservation of sacrificial meat, the possibility of dispatching meat to other regions after processing it as kavurma (braised meat) or canned food, and the utilization of sacrificial hides for the benefit of charitable and military societies demonstrate that the dimensions of hygiene, economy, and social welfare were addressed in conjunction. Drawing upon Ottoman archival documents and reports by sanitary physicians in the Hejaz, this study aims to reveal the rationale behind these measures and examine how they were implemented in practice.

Keywords: Islamic History, Haj, Mina, Sanitary Measures, Hejaz Medical Administration.

Giriş

İslâm'ın beş temel esasından biri olan hac, gücü yeten Müslümanların Zilhicce ayının belirli günlerinde Mekke ve çevresindeki mukaddes mekânlarda (Kâbe, Arafat, Müzdelife, Mina) belirli ibadetleri (menâsik) usulüne uygun biçimde yerine getirmeleriyle eda edilmesinden ibarettir. Tarih boyunca farklı beldelerden gelen hacıların uzun yolculuklar, iklim ve güvenlik şartları, konaklama imkânlarının sınırlılığı ve ibadetlerin aynı vakitlerde eda edilmesi gibi benzer güçlüklerle karşılaşmaları hac ibadetini fiilen meşakkat içinde eda edilen bir ibadet olarak nitelenmesine neden olmuştur. Hac yalnız fertlerin eda ettiği bir ibadet olmayıp ihram, vakfe, tavaf ve diğer ibadetlerin müşterek bir çerçevede yerine getirilmesiyle farklı dil ve kültür çevrelerinden Müslümanları bir araya getirerek ümmet şuurunu fiilen görünür kılar ve ibadetin edasında ortak bir düzen ve birliktelik zemini oluşturur.^[1]

Hac ibadetinin belirli vakit ve mekânlarla kayıtlı, birbirini tamamlayan ameller bütünü olması icra sırasında güzergâh üzerindeki mukaddes mahallerin dikkate alınmasını gerekli kılmaktadır. Bu çerçevede Mina'nın tarihî arka planı ve coğrafi konumu kısaca ele alınacaktır. Ardından hac amellerinin Mina'daki icra düzeni esas alınarak sıhhi tedbirler ile kurban ibadetinde israfın önlenmesine yönelik uygulamalar değerlendirilecektir.

Arapçada insanların toplandığı ya da kan akıtılan yer anlamına gelen 'minâ' kelimesi, Hz. Âdem'in burada cenneti arzuladığı ve Hz. İbrahim'e veya bütün kullara burada lütufta bulunduğu rivayetler sebebiyle kutsiyet kazanmıştır. Mina, Mekke ile Müzdelife arasında, Mescid-i Harâm'ın yaklaşık yedi kilometre kuzeydoğusunda ve Harem sınırları içinde bulunan mukaddes bir mahaldir.^[2] Haccın yerine getirilmesi gereken rükün ve vecibelerinden olan şeytan taşlama, kurban kesimi,^[3] ihramdan çıkmak için saçların tıraş veya kısaltılması ile bayram günlerinde konaklama burada icra edilir.^[4] Mina'nın hudutlarının bilinmesi ve korunması, özellikle Arafat ve Müzdelife vakfeleri esnasında ibadetin sıhhat ve intizamla yerine getirilmesi bakımından önem taşır. Mina'nın batısında Akabe cemresi, doğusunda Muhassir vadisi, kuzeyinde Kâbil dağı ve güneyinde Sebir dağı ile sınırlanan coğrafi yapısı, ibadetlerin düzenlenmesinde doğal bir çerçeve oluşturmaktadır. Hz. Peygamber devrinden itibaren ibadetlerin bu sahada icrası süreklilik arz etmekte ve kalabalığın artmasıyla birlikte temizlik ve sağlık tedbirleri, ibadetin maksadına uygun biçimde gözetilmesi gereken başlıca hususlar arasında yer almaktadır.^[5]

Tarihî kaynaklara göre Mina, hac ibadetinin icrası sırasında hacıların yalnızca ibadetlerini yerine getirdikleri bir mekân değildir. Aynı zamanda etrafi mübarek mescitlerle ve çeşitli hatıra mekânlarıyla çevrili bir vadidir. Sebir dağının eteğinde yer alan Mescid-i Hayf, Mescid-i Bey'a, Mescid-i Kebs, Mescid-i Nahr ve Mescid-i Kevser gibi mescitler, hem burada cereyan eden önemli

[1] Esat Kılıçer, "Hacc, İslâm'ın Beş Esasından Biridir", *Diyanet Dergisi* 7/68-69 (Ocak-Şubat 1968), 22; Muhammed Hamidullah, "İslâm'da Hac", çev. M. Akif Aydın, *İslâm Tetkikleri Dergisi* 8/1-4 (1984), 145, 151; Abdülkerim Özaydın, "Hac", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 28.10.2025).

[2] Atik b. Gays el-Biladî, *Me'âlimü Mekke et-târîhiyye ve'l-eseriyye* (Mekke: Dâru Mekke, 1400/1980), 290; Ebû İshak İbrâhim b. İshak b. Beşir el-Bağdadi Harbî, *el-Menâsik ve emâkinu tariki'l-hac ve me'âlimü'l-Cezîre*, thk. Hamed Câsir (Riyad: Dârü'l-Yemame, 1981), 503; Ebü's-Siyâde Affüddin Abdullah b. İbrâhîm b. Hasen el-Mahcûb el-Mirgani, *Uddetü'l-inâbe fi emâkini'l-icâbe*, thk. Abdullah Nezir Ahmed Mizzi (Mekke: el-Mektebetü'l-Mekkiyye, 2008/1429), 155; Mehmet Şener, "Mina", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 20.10.2025).

[3] Hz. İbrahim'in oğlu İsmail'i Mina'ya kurban etmeye gördürdüğü bilinmekle beraber hac ve umreyle bağlantılı olarak Harem bölgesinde veya Mina'da kesilen kurbanı *hedy* denir. Kurban Bayramı günlerinde hac ve umreyle irtibatı olmayan kurban ise *udhiyye* olarak adlandırılır. Mehmet Çelikkaya, *İslam Fıkında Kurban ve Helal Kesim* (Şanlıurfa: Harran Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1998), 21, 73.

[4] Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Şeref b. Mürî en-Nevevî, *Kitâbü'l-izâh fi menâsiki'l-hac ve'l-umre*, thk. Abdülfettâh Hüseyin Râveh el-Mekkî (Beyrut: Dârü'l-Beşairi'l-İslâmiyye, 1994/1414), 309-311; Mehmet Şahin Altaş, *Hacca Mina'da Gecelemenin Hükmü ve Güncel Uygulama* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2018), 38-44.

[5] Abdülmelik b. Abdullah b. Dehîş, *Hudûdu'l-meşâiri'l-mukaddese-Minâ, Müzdelife, Arafât* (Mekke: Mektebetü'l-Mükerrreme, 1425), 17, 21; Hüseyin Pertev, *Delîl-i hac ve rehnümâ-yı min küll-i fec* (Dersâdet: Matbaa-i Osmaniye, 1325), 49.

hadiseleri hem de hacla ilgili dinî uygulamaların seyrini yansıtan mekânlar olarak bilinir.^[6] Bu alanlar, çeşitli devirlerde Mina'daki hac düzeni ve sıhhi tedbirler göz önünde bulundurulurken hesaba katılan başlıca noktalar arasında yer almıştır. Özellikle kurban bayramı günlerinde Mina'daki konaklama sırasında icra olunan şeytan taşlama ve kurban kesimiyle ilgili uygulamalar, hem hacıların emniyetinin teminini hem de temizlik ve sıhhat şartlarının mümkün mertebe korunmasını zarurî kılmaktadır.

19. yüzyılda hacı sayısının belirgin biçimde artması ve özellikle kolera gibi bulaşıcı hastalıkların hac mevsimlerinde tekrarlayan biçimde ortaya çıkması, Mina'nın mevkii, fikhî statüsü ve tarihî ehemmiyetini yeni bir bağlam içinde yeniden görünür kılmıştır. İbadetlerin icra edildiği bir mekân olmanın yanı sıra Mina, hac mevsiminde kısa bir zaman dilimi içinde son derece yoğun bir insan ve hayvan hareketliliğinin toplandığı bir alan haline gelmiştir. Aynı sahada yüz binlerce hacının iskânı ve ibadetiyle birlikte on binlerce kurbanın kesilmesi, kan, atık, et ve deri gibi unsurların hızla birikmesine yol açmış ve bu durum yalnızca nizam meselesini değil, sıhhatin muhafazasını da idarî bir mesele olarak gündeme getirmiştir. Bu şartlar altında Mina'da fiilî idare, altyapı ve sıhhi tedbirlerin düzenli biçimde uygulanması zarurî hale gelmiştir. Osmanlı idaresi, temizlik ve sıhhiye tedbirlerini yalnızca kurban kesimiyle sınırlı tutmamıştır. Bulaşıcı hastalıkların yayılmasını önlemeye yönelik uygulamalar, kurban etlerinin muhafazası için soğuk hava deposu tesisine dair teşebbüsler ve kurban derileri başta olmak üzere yan ürünlerin iktisadî biçimde değerlendirilmesine yönelik düzenlemeler bu çerçevede birlikte ele alınmıştır. Bu sayede Mina'da sıhhatin korunması ile israfın önlenmesi, aynı idarî anlayış içinde birbirini tamamlayan meseleler haline gelmiştir. Bu uygulamaların nasıl şekillendiği ve hangi araçlarla hayata geçirildiği, çalışmanın ilerleyen bölümlerinde incelenmiştir.

1. Temizlik ve Sıhhi Tedbirler

19. yüzyılda kolera salgınlarının süreklilik kazanması, devletleri hem ulusal ölçekte sağlık teşkilatları kurmaya hem de sınırları aşan riskler karşısında uluslararası koordinasyona yöneltmiştir. Osmanlı Devleti'nde de salgınlara karşı başlangıçta karantina gibi tedbirler öne çıkmış ise de zamanla sıhhiye meclisi türü düzenleyici yapıların teşkilini gerekli kılmıştır. Ne var ki 1893 Hicaz kolerası, Osmanlı Devleti'nin Hicaz'daki sağlık işlerini ihmal ettiği iddiasını Avrupa diplomasisinin gündemine taşıyarak hac hareketinin denetimi ve Hicaz'a ilişkin tedbirlerin milletlerarası konferanslar üzerinden biçimlendirilmesi sonucunu doğurmuştur. Osmanlı Devleti bu baskı ortamında, dış müdahaleyi sınırlamak ve hacıların sağlık ile güvenliğini kurumsal zemine oturtmak amacıyla Hicaz Sıhhiye Teşkilatını tesis etme yoluna gitmeye mecbur olmuştur.^[7]

Hicaz Sıhhiye Teşkilatının teşekkülü, 1866'dan itibaren Hicaz ve Yemen limanlarında uygulamaya konulan salgın kontrol tedbirlerinin kurumsallaşarak Kamaran Karantinahânesi ile Cidde, Yemen ve Tûr-i Sîna'daki büyük karantinahâneler üzerinden genişleyen bir karantina ağına dönüşmesi zemininde değerlendirilmelidir. Bu altyapı üzerine 1895'te Doktor Kasım İzzeddin Bey'in layihasıyla Mekke Sıhhiye İdaresi ihdas edilmiş, ancak idarenin sınırlı idarî kapasitesi ve Hicaz sathında yaygın bir örgütlenme kuramaması hac sıhhatine ilişkin hizmetlerin etkinliğini sınırlandırmıştır. İkinci Meşrutiyet sonrasında zayıflayan bu yapı, 1910'da Mekke sıhhiye işlerinin

[6] Nevevî, *Kitâbü'l-izâh fî menâsiki'l-hac ve'l-umre*, 504-505; *Hicaz Vilayeti Salnâmesi* (Mekke: Hicaz Vilayeti Matbaası, 1301/1884), 30; Mehmet Şener, "Mina".

[7] Şevki Uludağ, "Son Kapitülâsyonlardan Biri: Karantina", *Belâten* 2/7-8 (Temmuz 1938), 458; Sinan Kunalp, "Osmanlı Yönetimindeki Hicaz'da (1831-1911) Hac ve Kolera", çev. Münir Atalar, *OTAM Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi* 7/7 (Ağustos 1996), 501; Gülden Sarıyıldız, "XIX. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nda Kolera Salgını", *Tarih Boyunca Anadolu'da Doğal Afetler ve Deprem Semineri, 22-23 Mayıs 2000* (İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Araştırma Merkezi, 2001), 316.

Dâhiliye Nezaretine bağlanması ve 20 Temmuz 1910 tarihli irade-i seniyye ile Hicaz Sıhhiye Meclisinin teşkiliyle yeniden tahkim edilmiştir.^[8] Nihayet 1911’de İstanbul merkezli Hicaz Sıhhiye Müdüriyet-i Umumiyesinin tesis edilmesiyle Hicaz’daki sağlık idaresi hac organizasyonu ile karantina uygulamalarını koordinasyon içinde yürüten daha merkezî ve ihtisaslaşmış bir kurumsal çerçeveye kavuşturulmuştur.^[9]

Yukarıda belirtilen hususlar çerçevesinde Osmanlı idaresi, Hicaz topraklarında ifa edilen hac ibadetinin sadece dinî ve manevî boyutunu değil aynı zamanda kamusal sağlık ve çevre temizliği yönünü de hassasiyetle ele almıştır. Bu kapsamda Mina’da tatbik edilen kapsamlı temizlik ve sıhî tedbirler, Osmanlı kamu sağlığı yönetiminin en somut ve dikkate değer örneklerinden birini oluşturur. Özellikle hac mevsiminde yoğun kalabalıkların konaklamasıyla kurban kesimi uygulamasının Mina’da bir sorun olarak ortaya çıkması, kesilecek hayvanların temini, usulüne uygun kesimi ve kesim sonrası oluşan atıkların bertaraf edilmesine yönelik idarî ve sıhî bir müdahaleyi zorunlu kılmıştır. Arşiv kayıtları, Osmanlı Devleti’nin bu kritik alanda aldığı tedbirlerle ilişkin çok sayıda emir, talimatname ve sıhî tavsiyeyi ihtiva etmektedir. Nitekim Sadâret tarafından Cidde Valiliğine gönderilen 1267/1851 tarihli tezkire, devletin hac mevsiminde ortaya çıkan çevresel ve sağlık risklerini önceden tespit ederek buna yönelik idarî tedbirler geliştirdiğini göstermektedir. Bahsi geçen tezkire ile hacıların Arafat ve Müzdelife vakfelerinin akabinde Mina’ya vardıklarında kestikleri kurbanların yenilmeyen organları ile akıtılan kanlarının meydana kalması ve şiddetli sıcaklık altında hızla kokuşması sebebiyle salgın hastalıkların ortaya çıktığı ifade edilmektedir. Bu durum, hacıların sağlığını olduğu kadar kutsal mekânların temizliğini de tehdit eden bir mesele olarak değerlendirilmektedir. Bu riskin ortadan kaldırılması için Arafat vakfesinden birkaç gün önce Mina’da çukurların hazır edilmesi ve kurban atıklarının derhal bu alanlara gömülmesi emredilmektedir.^[10] Bu uygulama dönemin teknolojisi ve altyapı imkânları göz önüne alındığında ileri bir kamu sağlığı odaklı mekânsal planlama örneği olarak kabul edilebilir. Osmanlı idaresinin bu yaklaşımı, modern anlamda çevre temizliği ve salgın hastalıklarla mücadele ilkeleriyle de örtüşmektedir.

Mina’da kesilen kurbanlara dair temizlik ve atık yönetimine ilişkin düzenlemelerin, Hicaz Sıhhiye teşkilatının kuruluşundan önceye uzandığı anlaşılmıştır. Nitekim 1273/1857 hac mevsimi arifesinde kurban artıklarının bertarafı, idarî bir sorun olarak yazışmalara yansımıştır. Döneme ait belgeler, uygulamanın her yıl aynı disiplin ve standart içinde yürütülmediğini göstermiştir. Bazı yıllarda artıklar açtırılan kuyulara gömülmüş, bazı yıllarda ise artıklar açıkta bırakılmıştır. Yüksek sıcaklık koşullarında hızla bozulan bu artıklar koku ve kirlilik üretmiş, bu durum salgın riskini artıran yapısal bir çevre ve sıhhiye problemine dönüşmüştür. Dahası bir önceki yıl meydana gelen ölümler ile bu ihmal arasında muhtemel bir ilişkinin kurulmuş olması, meselenin geçici bir aksamadan ziyade süreklilik arz eden bir denetim ve uygulama zafiyetine işaret ettiği şeklinde değerlendirilmiştir.^[11]

Mina’daki kurban kesimine ilişkin sıhî tedbirler, koleranın ortaya çıkmasına yol açabilecek koşullara dair haklı endişelerden kaynaklanmaktadır. 1282/1865 yılı hac mevsiminde büyük bir kolera salgını meydana gelmiş ve bu tecrübe, ertesi yıl daha ihtiyatlı davranılmasını zorunlu

[8] Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Bakanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), İrade Sıhhiye (İ.SH.), No. 5, Gömlek No. 40-5. (12 Receb 1328/20 Temmuz 1910).

[9] *Düstur*, “Hicaz Sıhhiye Meclisinin Suret-i Teşekkül ve Vezâfi Hakkında Talimat (12 Receb 1328/19.07.1910)”, II/2 (Dersaadet: Matbaa-i Osmanî, 1330), 636; Gülden Sarıyıldız, *Hicaz Karantina Teşkilatı: (1865-1914)* (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1996), 134, 146; Ali Tomalı, *İttihat ve Terakki Döneminde Sağlık Politikaları ve Halk Sağlığı (1913-1918)* (Ankara: Hacettepe Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, Doktora Tezi, 2024), 27.

[10] BOA, Sadâret Mektubî Kalemî Umum Vilâyât (A.MKT.UM.), No. 55, Gömlek No. 75. (11 Cemaziyelahir 1267/2 Aralık 1911).

[11] BOA, A.MKT.UM., No. 272, Gömlek No. 96. (12 Receb 1273/8 Mart 1857).

kılmıştır. Osmanlı kayıtlarına göre söz konusu salgında yaklaşık 15.000, İngiliz kaynaklarına göre ise 30.000 hacı hayatını kaybetmiştir.^[12] Bu bağlamda Sadâret, 15 Rebiülahir 1283/27 Ağustos 1866 tarihli tezkiresiyle Mekke Emirliği ve Hicaz Valiliğine, Hindistan'dan Hicaz'a sirayet eden koleranın yayılımını önlemek için Mina'daki debbağhane, selhane ve çömlekçi fırınlarının kaldırılması gerektiğini bildirmiştir. Hac mevsiminde kesilen kurbanlar için Mina'da özel bir mezbaha ve çamaşırhane inşa ettirildiği, bu işler için 4.102 lira 41 kuruş masraf hesaplandığı belirtilmiştir. Tesislerin her yıl 20-30 bin kuruşluk tamirat gerektirmesi, sürekli bir masraf kalemi doğurduğundan binaların tamamen taş veya tuğla yığma yapıya dönüştürülmesi gündeme gelmiştir. Hatta Mekke Emirliği ile Hicaz Valiliği mevkilerinin Müzdelife'ye nakli de seçenekler arasında yer almıştır. Ancak dönüşümün 17.500 kuruş ek ödenek gerektirdiği ve idarî sınırlılıklar nedeniyle derhal uygulanamayacağı anlaşılınca, yıllık masraf ayrılarak mevcut yapıların her yıl bakım-onarımı yapılmış ve önceki yılın temizlik usulü sürdürülmüştür.^[13]

1283/1866'da koleranın Hicaz'da yaygınlaşmasıyla birlikte hac organizasyonu ve bölgeye ilişkin idarî düzenlemelerin Osmanlı idaresinin tek taraflı tasarrufuna tâbi olma niteliği giderek zayıflamıştır. Hac yönetimi hukukî olarak Osmanlı Devleti'nin yetkisinde kalmakla birlikte, fiiliyatta Avrupa devletlerinin "sıhhiye" gerekçesiyle müdahil olma eğilimi güçlenmiştir. Bu müdahaleler çoğu kez konsolosluklar üzerinden iletilen taleplerle görünürlük kazanmış ve karar süreçleri üzerinde baskı üretmiştir. Bu bağlamda hac yalnızca lojistik ve dinî bir sevk-idare meselesi değil, kapitülasyonları çağrıştıran imtiyaz iddialarının da gündeme taşındığı bir müzakere sahasına dönüşmüştür.^[14] Nitekim 19. yüzyılın ikinci yarısında Cidde'de açılan konsolosluklar (İngiltere, Fransa, Rusya, Hollanda, İtalya, İsveç-Norveç, Yunanistan ve Avusturya-Macaristan), görünürde hacıların işlemlerini takip etmek amacıyla kurulmuşlardır. Fakat kaynakların işaret ettiği üzere hacı nakilleri, pasaport-vize süreçleri, vefat eden tebaa mensuplarının tereke işlemleri ve asayiş meseleleri gibi alanlarda Osmanlı idarî işleyişine fiilen müdahil olmuşlardır. Sağlık ve karantina uygulamaları ise bu müdahalelerin en etkin dayanaklarından biri haline gelmiştir.^[15]

Mina'daki kurban kesimi yalnızca yerel bir sıhhiye meselesi olarak değil, kolera tartışmaları üzerinden uluslararası mahfillerde de müzakere edilen bir konu haline gelmiştir. Bu çerçevede, Mina'da kesilen kurbanların kolerayı tetiklediği iddiasıyla kurban kesiminin tamamen kaldırılmasını öngören bir layihanın Fransa İmparatoruna sunulduğu ve Fransız sefaretî aracılığıyla İran Şahına da iletiildiği haber alınmıştır. İran Şahı, Osmanlı Devleti ile birlikte hareket ettiklerini vurgulamış ve "bizim umûr-ı diniyemizde ayrı ve gayrımız olmayıp" sözleriyle anılan teklifi dinî bakımdan kabul edilemez bulduğunu bildirmiştir.^[16] Nitekim koleranın başlıca sebebi sayılan çürüme ve kokuşmayı gidermek üzere Mina'da fiilî tedbirler alan Osmanlı idaresi de bu tavrı isabetli bulmuştur. Farz bir ibadette değişikliğe gidilmesinin "teklif-i mâ lâ yutâk" anlamına geleceğini ifade etmiş ve böyle bir girişimin doğu ve batıdaki Müslümanlar arasında ciddi karışıklık ve fesada yol açacağını belirtmiştir.^[17]

1296/1879 tarihli ve Sadâret tarafından Mekke Emirliği ile Hicaz Vilayetine gönderilen tezkire ise Mina'daki kurban kesiminin sıhhi-idarî boyutunu somutlaştıran temel bir düzenleme

[12] Orhan Koloğlu, "Osmanlı Basınında 1865 Kolera Salgını, İstanbul Sağlık Konferansı ve Mirza Malkom Han", *Osmanlı Bilimi Araştırmaları* 6/2 (2005), 143.

[13] BOA, Sadâret Mektubî Mühimme Kalemi (A.MKT.MHM.), No. 365, Gömlek No. 81. (15 Cemaziyelahir 1283/25 Ekim 1866).

[14] Michael Christopher Low, *İmparatorluk Mekke'si: Osmanlı Hicaz'ı ve Hint Okyanusunda Hac*, çev. Yunus Babacan (İstanbul: Telemak Kitap, 2023), 37; Hicaz'ın sıhhi işlerine Avrupa devletlerinin müdahale gayretleri hakkında detaylı bilgi için bk. Saryıldız, *Hicaz Karantina Teşkilatı*, 94-98.

[15] Cidde'de açılan konsoloslukların faaliyetlerine ilişkin ayrıntılı bilgi için bk. Mustafa Güler, Abdullah Çakmak, *Osmanlı Hac Organizasyonunda Cidde Konsoloslukları (1840-1916)* (İstanbul: Aktif Yayınevi, 2021), s. 52-94.

[16] BOA, Hariciye Nezâreti Mektubî Kalemi (HR.MKT.), No. 536, Gömlek No. 50-2. (2 Receb 1282/21 Kasım 1865).

[17] BOA, HR.MKT., No. 536, Gömlek No. 51. (22 Şaban 1282/10 Ocak 1866).

olarak öne çıkmaktadır. Tezkirede, Kurban Bayramı’nda Mina’da on üç ayrı mevkide kurulan mezbahalarda^[18] kesimlerin usule uygun gerçekleştirilmesi ve ortaya çıkan atıkların derhâl açılmış kuyulara defnedilmesi istenmiştir. Özellikle hacıların kısa süreli ikametleri için kurdukları çadır aralarında gezdirilen sürülerden temin edilen koyunların oracıkta kesilmesi, atıkların gelişi güzel etrafa bırakılmasına, buna bağlı olarak havanın bozulmasına, kokuşma ve hastalık riskinin artmasına yol açmıştır. Hac mevsiminin giderek daha sıcak günlere rastlaması “nezafet ve taharet” ilkelerine titiz bir riayeti zarurî kılmıştır. Hicaz Sıhhiye İdaresine mensup tabiplerin müzekereleri sonucunda konu, doğrudan toplum sağlığını ilgilendiren bir idarî öncelik olarak ele alınmıştır. Padişah iradesiyle mezbahalarda biriken atıkların sahadan toplanıp kuyulara defnedilmesi için yaklaşık 500 kişinin görevlendirilmesi, düzenli kesim alanlarındaki bertaraf kapasitesini artırmayı amaçlamıştır. Buna karşılık çadır aralarında yapılan kesimlerden doğan atıkların nakli, teknik, idarî ve asayiş boyutlarıyla daha karmaşık bir sorun olarak değerlendirilmiştir. Bu nedenle teşrik günlerinde çadır aralarında sürü dolaştırılmasının yasaklanması ve sürülerin mezbahalarda muhafaza edilmesi istenmiştir. Müzdelife dönüşünde ise Mina’ya sevk edilen Asâkir-i Nizamiye ile zaptiye personelinin sahadaki sevk ve idareyi kesintisiz yürütmesi öngörülmüştür. Tedbirler, mülkî ve askerî amirlerin müşterek denetimiyle desteklenmiştir. Böylece salgın riskini azaltmaya dönük koordine bir sıhî tedbirler düzeni tesis edilmiştir.^[19]

Mina’da hac mevsiminde yoğunlaşan nüfus hareketliliği, su temini ve atık birikimi gibi unsurlar sıhî riskleri artırdığından alınan tedbirlerin merkezinde kurumsal bir sağlık altyapısı kurma ihtiyacı yer almıştır. Bu çerçevede 1300/1883’te inşası tamamlanan Mina Hastanesi ile hastaneye bitişik sıhhiye idare binası, hac sahasında sağlık yönetimini kurumsallaştıran başlıca tesisler arasında yer almıştır. Kârgir olarak inşa edilen ve havadar bir konumda yer alan kırk yataklı hastane, hac sahasında sağlık hizmetlerinin yürütülmesi ve idarenin müdahale kapasitesinin güçlendirilmesinde önemli bir rol oynamıştır.^[20]

Mina Hastanesi, tedavi hizmetinin ötesine geçen bir işlev üstlenmiştir. Ücretsiz muayene ve tedavi ile yoksul hacıların iaşesinin devletçe karşılanması, sıhhiye hizmetinin sosyal himaye anlayışıyla birlikte yürütüldüğünü göstermektedir. Bunun yanında gasil ve defin işlemlerinin sıhhiye mührüne bağlanması, ölüm vakalarının kontrol ve denetim altına alınarak salgın şüphesinde müdahale kapasitesinin güçlendirilmesi amaçlanmıştır. Kolera tehdidinde ayrı bir kolera hastanesi açılarak hastaların tecrit edilmesi ise koruyucu hekimlik ile izolasyon mantığının sahaya yansımaları olmuştur. Bu çerçevede hastane, Mina’da sıhî idarenin yardım, denetim ve izolasyon esasları etrafında kurumsal bir çehre kazandığının en somut göstergelerinden biri haline gelmiştir.^[21]

Veba ve kolera gibi salgınları incelemek ve hac yolculuğunun sıhî şartlarını denetlemekle görevlendirilen Doktor Mehmed Şakir^[22], 1308/1890 haccına katılmış, gözlemlerini bir risalede toplayarak Sultan II. Abdülhamid’e sunmuştur. Müellif, Mina’daki yoğun insan ve hayvan hareketliliğini, temizlik ve salgınların önlenmesi bakımından doğrudan bir kamu düzeni meselesi olarak nitelendirmiştir. Bu nedenle kurban kesimi ve atık yönetiminin dağınık biçimde yürütülmemesini, Nâr Vadisi’nde

[18] Buradaki mezbahadan kasıt gayet iptidai kesim alanları olduğu düşünülmektedir. Nitekim belgede mezbahalar ile ilgili herhangi bir detaya yer verilmemesi mezkûr iddiayı akla getirmektedir.

[19] BOA, Sadâret Mektubî Kalemi Nezâret ve Devair (A.MKT.NZD.), No. 1547, Gömlek No. 51. (9 Ramazan 1296/27 Ağustos 1879).

[20] *Hicaz Vilayeti Salnâmesi*, 62-63. Ek-2’de yer verdiğimiz Mina Hastanesi ve Sıhhiye Dairesine ait görselin altında, yapının Doktor Binbaşı Osman Nuri Bey’in gayretleriyle inşa edildiği kaydedilmiştir.

[21] Eyüb Sabri Paşa, *Mir’ât-ı Haremeyn: Mir’ât-ı Mekke* (Kostantiniye: Bahriye Matbaası, 1306/1889), 2/1036-1037.

[22] İstanbul’da 1851 yılında doğan Mehmed Şakir, Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane’de tahsilini tamamladıktan sonra Osmanlı askerî sağlık teşkilâtında çeşitli vazifelerde bulunmuş bir tabiptir. Kuleli Hastanesi’nde başladığı meslek hayatı, Haydarpaşa Askerî Hastanesi’nde “Tedâbir-i Emrâz-ı Dahiliye ve Tedris-i İlm-i Emrâz-ı Hariciye” memuriyetiyle devam etmiştir. Ayrıca 3. ve 7. Ordularda da görevlendirilmiştir. Mehmed Şakir’in görevlendirilmeleri onu farklı bölgelerin sıhî şartlarıyla doğrudan temas eden bir hekim kılmıştır. *Halife II. Abdülhamid’in Hac Siyaseti Dr. M. Şakir Bey’in Hicaz Hatıratı*, haz. Gülden Sarıyıldız, Ayşe Kavak (İstanbul: Timaş Yay., 2009), 9, 13.

tek merkezde toplanarak barakalarla geçici muhafaza sağlanmasını ve sürecin askerî nezaret altında sıkı idari denetime bağlanmasını savunmuştur. Etin bozulmasını önlemek için hacılara tuz dağıtılması, deri ve kemik gibi yan ürünlerin israf edilmemesi için yetkili memurlar eliyle toplanıp idare edilmesi önermiştir. Ayrıca şeytan taşlama esnasında görevlilerin yerlerini terk etmeden Tekrûrî^[23] amelenin atık toplamasını bizzat denetlemesi, düzenin sürekliliği için zorunlu görülmüştür.^[24]

Osmanlı Devleti'nin hac organizasyonuna verdiği önem tarihsel bir vakiadır. Ancak bu önem sadece ibadetin düzenli bir şekilde yerine getirilmesiyle sınırlı kalmamıştır. Hicaz bölgesinde özellikle Mekke, Medine ve Cidde'de uygulanacak sağlık ve hijyen önlemleri için de bütçeden düzenli bir pay ayrılması zorunlu görülmüştür. 19. yüzyıldan itibaren kolera, sadece tıbbî bir mesele olmaktan çıkmış ve aynı zamanda uluslararası siyasete de konu olan bir kriz unsuru haline gelmiştir.^[25] Bu nedenle Osmanlı idaresi, Hicaz'da salgınların ortaya çıkmasını önlemek için koruyucu tedbirler geliştirmek, salgın halinde ise hızla müdahale mekanizmalarını işletmek zorunda kalmıştır. Bu çerçevede 1310/1893'te Mekke'de uygulanacak sıhhî tedbirler için 5.000 lira ve 500 çadır talep edilmiştir. Ancak vilayet yalnız 1.560 liranın tahsis edildiğini ve tamire muhtaç yerlerin tamiri için zaman bulunmadığını bildirmiştir. Sadâret, söz konusu 5.000 liranın harcama kalemlerinin belirsiz olduğunu belirterek Mekke'de halihazırda çok sayıda çadır bulunduğu gerekçesiyle ihtiyaç halinde kiralama yoluna gidilmesini önermiştir. Buna karşılık Hicaz vilayeti, mevcut tahsisatın harcadığını belirterek izdihamı önlemek için 3.500 çadıra ihtiyaç duyulduğunu ve 5.000 liralık ek ödeneğin sağlanmaması durumunda asayişin sağlanamayacağını ifade etmiştir. Nihayet Sadâret; Mekke, Medine, Mina ve Arafat'ta temizlik faaliyetleri için 1.000 liraya, ihtiyaç halinde 1.500 liraya kadar ek harcamaya izin vermiş ve karar irade-i seniyye ile Dâhiliye ve Maliye Nezaretlerine gönderilerek Hicaz Vilayetine tebliğ edilmiştir.^[26]

Alınan tüm önlemlere rağmen 1310/1893 yılında Mekke'de şiddetli bir kolera salgını baş göstermiştir.^[27] Söz konusu yılda ortaya çıkan bu salgın, 19. yüzyılda Hicaz bölgesinde görülen en ağır salgınlardan biri olarak kayıtlara geçmiştir. Mevcut istatistiklere göre yalnız Mekke, Mina ve Arafat'ta 13.436 kişi; Mekke civarı ile Medine, Cidde ve Tâif yollarında ise 16.900 kişi olmak üzere toplam 30.336 kişi koleradan hayatını kaybetmiştir. Bu yüksek ölüm oranı Osmanlı merkezî idaresini Hicaz ve hac yollarında karantina uygulamaları, tecrit tedbirleri ve sıhhiye teşkilatının yeniden düzenlenmesi yönünde daha kapsamlı adımlar atmaya sevk etmiştir.^[28] Mina'ya yönelik tedbirler kapsamında Sadâret, Sıhhiye Nezaretine bir tezkire göndermiştir. Tezkirede Mekke-Mina havalisinde koleraya bağlı ölümlerin arttığı, tahaffuzhane denetimlerinin aksadığı ve hekim yetersizliği bulunduğu belirtilerek acil önlem talep edilmiştir. Ayrıca sorunun idarî ihmalin ötesinde

[23] Tekrûr, Arapça kaynaklarda Senegal Nehri vadisi ve Bundu çevresindeki Batı Afrikalı toplulukları ifade eden, zamanla İslâmlaşmış Batı Sudan'a genellenen ve Tekrûrî/Tekârîr adının 20. yüzyılda Fellâte'ye yerini bıraktığı bir terimdir. Hatice Uğur, "Tekrûr", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 28.10.2025).

[24] Mehmed Şakir, *Hicaz'ın Ahval-i Sıhhiye ve Islahat-ı Esasiyesine Dair Layiha* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi, Türkçe Yazmalar Bölümü, NEKTY04609), 348-349.

[25] Koleraya karşı uluslararası iş birliği girişimlerinin ilki, 1831'deki büyük salgının ardından ortaya çıkmıştır. Bu çerçevede, 1851 ve 1859 yıllarında Paris'te düzenlenen birinci ve ikinci uluslararası sağlık konferansları ile 1866'da İstanbul'da gerçekleştirilen Sıhhiye Konferansı ve 1894 yılında üçüncü kez Paris'te toplanan uluslararası sağlık konferansı, koleraya karşı alınacak önlemlerin kapsamlı biçimde tartışıldığı önemli platformlar olmuştur. Gülcan Aras, *Hintli Hacılar Arasındaki Kolera Salgını ve Alınan Tedbirler (1831-1911)* (Afyon: Afyon Kocatepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2020), 32-33.

[26] BOA, Babialı Evrak Odası Evrakı (BEO.), No. 221, Gömlek No. 16574. (3 Zilhicce 1310/18 Haziran 1893). 19. yüzyılda kolera salgınlarının zorladığı sağlık tedbirleri, karantina merkezlerinin ihdasını ve mevkib-i haccın bu merkezlerde karantinaya tâbi tutulmasını beraberinde getirmiştir. Bu bağlam, hac masraflarını düşürmeye yönelik arayışlarla iç içe geçtiğinden merkez ile Hicaz idaresi arasındaki pazarlık dinamiği ancak güvenlik ve sıhhiye boyutları birlikte dikkate alındığında sağlıklı biçimde kavranabilir. Mevkib-i hacc-ı şerifin hac organizasyonundaki işlevi için bk. Abdullah Çakmak, "19. Yüzyılın İkinci Yarısında Hac Organizasyonunun Dönüşümü Bağlamında Mevkib-i Hacc-ı Şerif", *Kocatepe İslami İlimler Dergisi* 4/1 (Haziran 2021), 173-191.

[27] *Islahat-ı Sıhhiye-i Hicaziye Hakkında Beyanname* (İstanbul: Matbaa-i Amire, 1329/1911), 9.

[28] Kasım İzzeddin, *Hicaz'da Teşkilât ve Islahat-ı Sıhhiye ve 1329 Senesi Hacc-ı Şerifi* (İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1328/1910), 8.

bir uygulama zaafına işaret ettiği vurgulanarak Meclis-i Umûr-ı Sıhhiyenin olağanüstü toplanması ve mevcut verilerle önceki tecrübeye dayalı değerlendirme sunması istenmiştir^[29]

Bu müdahale sürecinin hemen akabinde 1310/1893 kolera salgınına kurumsal açıdan da değerlendirmek üzere bir komisyon teşkil edilmiş ve bu komisyona; salgının seyri, alınan tedbirlerin etkinliği ile Hicaz Sıhhiye Teşkilatı’nda ortaya çıkan aksaklıkları tespit eden mufassal bir rapor hazırlama görevi verilmiştir. Hazırlanan rapor, hac mevsimi sırasında Mekke, Medine, Cidde ve Yenbu’ şehirleriyle Arafat ve Mina’da alınması gereken sıhî tedbirleri, temizlik uygulamalarını ve Hicaz bölgesinin en kritik meselelerinden biri olan su temini ile suyun hijyenine dair ayrıntılı düzenlemeleri içermiştir. Ayrıca Mekke’de kurulan sıhî teşkilatın masraf kalemleri de raporda cetvel halinde gösterilmiştir.^[30]

Çalışmamızın kapsamı gereği, mezkûr raporda Mina özelinde öngörülen tedbirlere ayrıca değinmekte fayda görülmektedir. Raporda, hac ibadetinin en yoğun icra edildiği alanlardan biri olan Mina; sıhhat ve nezafet ilkeleri bakımından kritik bir merkez olarak ele alınmakta, sahadaki aksaklıklar tespit edilerek bunların giderilmesine yönelik uygulanabilir çözüm önerileri sunulmaktadır. Rapora göre temel sorun, çadırların birbirine çok yakın ve düzensiz biçimde kurulması nedeniyle sıhî denetimin fiilen işlemez hale gelmesidir. Bundan ötürü alanın fizikî ve idarî olarak yeniden tertibi gerekmektedir. Hacıların ekseriyetle delillerin^[31] nezaretinde hareket ettiği dikkate alınarak Mina’nın delil gruplarına, hacı sayısı ile orantılı biçimde tahsisi öngörülmektedir. Delillerin de hacdan on gün önce gelerek çadırları düzenli kurması ve sorumlu oldukları sahayı günde iki kez temizlemeleri tavsiye edilmektedir. Böylece hem denetimin sürekliliği sağlanacak hem de muayene, vaka bildirimi ve hasta nakli tek muhatap üzerinden hızlandırılacaktır.^[32]

Rapor, Mina’da en kritik sıhî tedbir olarak kurban kesimi sonrası bertaraf düzenini belirlemektedir. Bu doğrultuda çadır aralarında kesim yasaklanacak, kesim ve atık toplama yalnızca iki dağ arasında önceden açılmış çukurlar hattında yapılacaktır. Hattın sınırları askerî kordonla çizilecek ve kordon dışında kesime kesinlikle izin verilmeyecek ve sürüler de çukurlara yakın noktada sıhî gardiyanların sıkı nezareti altında tutulacaktır. Denetim için otuz gardiyan altı bölüğe ayrılacak, beşer kişilik ekipler aylık 400 kuruş ücretle birer başgardiyanın emrinde çalışacak ve tümüne aylık 500 kuruş maaşlı “hizmet-i sıhhiye başgardiyanı” nezaret edecektir. Gardiyanlar, kesimin yanında temizlik ve dezenfeksiyonu da yürütecektir. Defin çukurlarının en az dört metre kazılmasını, sönmemiş kireçle örtülüp toprakla kapatılmasını ve üç yıl açılmamasını sağlayacaklardır. Bu düzenleme, kokunun yayılmasını ve hastalık etkenlerinin çevreye bulaşmasını önlemeyi amaçlayan teknik bir hıfzıssıhha standardı niteliğindedir.^[33]

Raporda, çukurlar hattı dışındaki tedbirler ise umumi temizlik, atık yönetimi ve su temininin güçlendirilmesi ekseninde toplanmaktadır. Buna göre Mina’da genel temizlik katır veya eşeklerle yürütülmesi, atıklar çadır çevresinde birikmesine fırsat verilmeden düzenli biçimde toplanarak önceden belirlenen noktalara taşınması öngörülmektedir. Su ihtiyacı için ise Ayn-ı Zübeyde^[34] hat-

[29] BOA, BEO., No. 227, Gömlek No. 16954. (14 Zilhicce 1310/29 Haziran 1893).

[30] *Kita-i Hicaziyece İttihazı Lazım Gelen Tedâbir-i Sıhhiye ve Tanzifiyeyi Müzakereye Memur Olan Komisyon Tarafından Tadilen Kaleme Alınıp fi 24 Teşrin-i evvel sene 1311 Tarihinde Münakid Meclis-i Umur-ı Sıhhiye’de Kıraat Olunan Raporun Suret-i Mütercimesidir* (Dersâadet: Matbaa-i Osmaniye, 1311), 9-11.

[31] Delil: Hac veya ziyaret amacıyla Hicaz’a giden hacı ve ziyaretçilere rehberlik eden, onlara hac ve ziyaret erkân ve adabını öğreten ve bu hizmet karşılığında ücret alan kimselere verilen unvandır. Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü* (Ankara: Milli Eğitim Bakanlığı, 1983), 1/ 421.

[32] *Kita-i Hicaziyece İttihazı Lazım Gelen Tedâbir-i Sıhhiye*, 10.

[33] *Kita-i Hicaziyece İttihazı Lazım Gelen Tedâbir-i Sıhhiye*, 10.

[34] Ayn-ı Zübeyde, Abbasî Halifesi Harunürreşid’in eşi Zübeyde Hatun’un 828-829’da Huneyn Vadisindeki kaynağından suyu Arafat üzerinden Mekke’ye ulaştırmak üzere kurdurduğu su yolu/kanal sistemidir. Sel ve birikintilerle yıpranan hat, Kanûnî devrinde kapsamlı biçimde onarılmış ayrıca III. Mustafa ve II. Mahmud dönemlerinde de bakımı sürdürülmüştür. Bu altyapı, kuruluşundan itibaren Mekke-Arafat su ihtiyacını büyük ölçüde karşılayarak hac mevsiminde kritik bir işlev görmüştür. Mustafa L. Bilge, “Ayn-ı Zübeyde”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 18.10.2025).

tının hacı mahallerine uzatılması önerilmiş, bu gerçekleşinceye kadar sarnıçların hacdan birkaç gün önce temizlenip taze suyla doldurulması emredilmiştir. Ayrıca umumi helâların imkânlar dâhilinde günde iki kez kireç kaymağı veya sülfatoda klor çözeltisiyle temizlenmesi talep edilmiştir.^[35]

Mina örneğinde açıkça görüldüğü üzere gayet mufassal bir şekilde kaleme alınan raporda hac mevsimi boyunca alınacak sıhhî tedbirlerin malî yönüne de temas edilmiştir. Raporun genelinde tüm giderler için 463.080 kuruş bir masraf öngörülmüş olup bunun içinde yalnızca Mina'daki sıhhî tedbirlerin uygulanmasına ayrılan tutar 20.000 kuruş olarak takdir edilmiştir.^[36]

Bir diğer açıdan dönemin Mekke Sıhhiye Tabibi olan Doktor Kasım İzzeddin'in^[37] 1310/1893 yılında Mina'da olanlara dair anlatısı da dikkat çekicidir. Doktora göre Mina'da kolera vakalarının yayılmasında temel etken, kokuşan hayvansal atıklardır. Bu nedenle kurban artıklarının sistemli biçimde toprağa gömülmesi zorunlu görülmüş ve 1881'den itibaren hacı çadırları arasına kazılan kuyular defin için kullanılmaya başlanmıştır.^[38] Ancak kaynak ve işgücü yetersizliği, gömülen hayvan sayısını sınırlamış, kokuşma ve buna bağlı riskler devam etmiştir. Çadır önlerinde kesim yapılması defin sürecini geciktirdiğinden çözüm, defin kuyularını çadır sahası dışına taşımak ve sürülerin çadır aralarına sokulmasını engellemek olarak belirlenmiştir. Bu usulle sürülerin belirli alanlarda toplanması, askerî kordon altında denetlenmesi ve atık yönetiminin merkezi bir düzene bağlanması hedeflenmiştir. Doktor Kasım'a göre kordon ve merkezîleştirilmiş defin usulü Doktor Osman Nuri Paşa^[39] tarafından teklif edilmiş ve uygulamaya konulmuştur. Ancak tedbirlere rağmen kesilen bütün hayvanların defnini karşılayacak kurumsal kapasite uzun süre tam olarak oluşturulamamıştır. Yine de çadır aralarına giren hayvan sayısının azalması, kokuşma sorununu nispeten geriletmiştir. Defin sahalarının yerleşimden uzaklığı operasyon hızını sınırlasa da 1310/1893 salgını döneminde Osman Nuri Paşa'nın kordonu bizzat yönetmesi, sahadaki sevk ve idare bütünlüğünü pekiştirmiştir. Mina'da yıllık kurban sayısının ortalama 100.000 civarında olduğu dikkate alındığında, tek günde ortaya çıkan defin yükünün muazzam boyutu daha net görülmüştür. Kasım Bey; Mekke'deki beş yıllık görev süresi boyunca süreci sistemleştirmeye çalıştığını, ancak hedeflenen ölçeğe ancak 1313/1896 yılında ulaşabildiğini kaydetmiştir. Ona göre bu tarihten itibaren kordon uygulaması, atık kaynağını daraltıp defin kapasitesini artırmak suretiyle kirliliği daha yönetilebilir bir seviyeye çıkarmıştır.^[40]

Mina'da kurban kesiminin hıfzıssıhha ve temizlik esaslarına uygun yürütülmesi için devlet, ilgili makamlar üzerinden tekrarlanan talimatlarla güçlü bir idarî seferberlik kurmuştur. Ancak bazı yıllarda bu müdahaleler yetersiz kalmış, usulsüz kesimler ve temizlik ihlalleri sürmüştür.

[35] *Kıta-i Hicaziyece İttihazı Lazım Gelen Tedabir-i Sıhhiye*, 10-11.

[36] *Kıta-i Hicaziyece İttihazı Lazım Gelen Tedabir-i Sıhhiye*, 12-13.

[37] Cebel-i Lübnanlı hekim Kasım İzzeddin(d. 1275/1858), Mekteb-i Tibbiye-i Şahaneden mezuniyetinin ardından mesleğe Haydarpaşa Hastanesinde başladı; akabinde aynı mektepte muallim muavinliği yaptı. Kamaran Tahaffuzhanesi ve Cidde Karantinasında çeşitli sıhhî görevler üstlendikten sonra Mekke Sıhhiye Tabipliğine getirildi. Daha sonra Basra karantinasında çalıştı, Şam'da sıhhî teşkilatta görevlendirildi ve bölgedeki kolera mücadelesinde aktif rol aldı. Kariyerinin ilerleyen safhasında Şam Karantinasında inspektörlük makamına yükseldi ve 4 Zilkade 1306/2 Temmuz 1889'da kolağası rütbesini aldı. (BOA, Dahiliye Nezâreti Sicill-i Ahvâl Defterleri (DH.SAİD.d.), No. 112, Sayfa No. 361. (29 Zilhicce 1275/30 Temmuz 1859). 4 Ramazan 1330/17 Ağustos 1912 tarihinde Hıta-i Hicaziye Sıhhiye Komisyonu azalığına tayin edilmiştir (BOA, İ.S.H., No. 5, Gömlek No. 42. (4 Şaban 1328/11 Ağustos 1910). Mekke Sıhhiye Dairesi Müdürlüğünde gösterdiği gayretler sonucunda terfi almıştır. (BOA, İrâde Taltifât (İ.TAL.), No. 85, Gömlek No. 54. (8 Rebiülahir 1313/28 Eylül 1895). Bu çalışmanın da kaynakları arasında bulunan, Hicaz Sıhhiye Teşkilatı ve kolera hakkında birden fazla eseri bulunmaktadır.

[38] Doktor Kasım'ın 1881'i belirleyici bir tarih olarak öne çıkarması mevcut verilerle uyuşmamaktadır. Sunulan belgeler doğrudan 1851'e işaret ettiği gibi, Eyüb Sabri Paşa da aynı yıl itibarıyla Mina'da kurban atıklarının gömülmesine yönelik çok sayıda kuyunun açılmasının yerleşik bir uygulama olduğunu açık biçimde belirtmektedir. Eyüb Sabri Paşa, *Mir'ât-ı Mekke*, 1/90.

[39] Mekke Sıhhiye Tabibi Miralay Osman Nuri Paşa'dır. Kendisine koleranın önlenmesi gayretleri nedeniyle İkinci Rütbeden Mecidi nişanı verilmiştir. BOA, İrâde Dâhiliye (İ.DH.), No. 1253, Gömlek No. 98375. (5 Cemaziyelevvel 1309/7 Aralık 1891).

[40] Kasım İzzeddin, *Hicaz'da Teşkilât ve Islahat-ı Sıhhiye ve 1329 Senesi Hacc-ı Şerifi*, 77-79.

Nitekim bahsi geçen raporun neşrinden bir yıl sonra dahi tedbirlere riayeti sağlamak için önceden ihtar ve tebligat ihtiyacı doğmuş ve bu amaçla 16 Zilkade 1312/11 Mayıs 1895 tarihli Sadâret tezkiresi Hicaz Vilayetine gönderilmiştir. Tezkire, bazı hacıların çadırlar arasında kesime teşebbüs edebileceğini öngörerek bunun derhal önlenmesini emretmiş, temel tedbir olarak sürülerin çadır aralarında dolaştırılmasının kesin biçimde engellenmesini özellikle vurgulamıştır. Düzenlemele- rin, Meclis-i Umûr-ı Sıhîye raporu ve buna dayanan irâde-i seniyye çerçevesinde yerel sıhîye teşkilatına tebliği istenmiş, ayrıca Seraskerliğe bildirim yapılarak idarî ve sıhî uygulamaların koordinasyon içinde yürütülmesi hedeflenmiştir.^[41]

Osmanlı idaresinin Hicaz'da, özellikle Mina'da temizlik ve sıhî tedbirlere atfettiği önem, kolera emareleri belirginleştğinde daha da görünür hale gelmiştir. Merkezden gönderilen talimatnameler ise tedbirlerin ertelenmesine veya gevşetilmesine izin verilmeyeceğini vurgularken finansmanı da sürecin asli unsuru olarak konumlandırmıştır. Bu çerçevede 1320/1903 tarihli Dâhiliye tezkiresi, kolera belirtilerinin artması üzerine Sadâret gündemine acil ve teknik müdahale ihtiyacını taşıyarak Mekke ile Arafat ve Mina'da "tanzîfât ve tathîrât-ı fenniye"nin derhâl icrasını ve Mina'da kurban atıklarının gömülerek bertarafını emretmiştir. Ayrıca Medine ve Cidde temizlik giderlerinin Hicaz bütçesinde "tanzîfât masârıfı" başlığı altında 88.500 kuruş olarak kayıtlı olduğu belirtilmiştir. Mekke, Arafat ve Mina'daki tedbirlere ilişkin finansman kaynağının ise mevzuat gereği Sıhîye Nezareti ödeneğinden karşılanacağı bildirilmiştir. Uygulamada icra makamı Mekke Emirliği olarak belirlenmiş, harcamaların gecikmeden kayda geçirilmesi istenmiştir. Sıhîye Nezareti, Hicaz Vilayeti ve Mekke Emirliği arasındaki koordinasyonun tesisi noktasında kilit rol üstlenen Sadâret, hem ödenek aktarımının süratle neticelendirilmesini hem de sürecin merkez-taşra bütünlüğü içerisinde idare edilmesini karara bağlamıştır.^[42]

Mina'daki sıhî tedbirlere dair en kapsamlı metin ise Hicaz Sıhîye İdaresi Müdürü Doktor Kasım İzzeddin Bey'in 1330/1912 tarihli raporudur. Söz konusu rapor, bayram öncesi hazırlığı zorunlu görerek Mina ve Arafat'ta su sarnıçlarının hekimlerce denetlenmesini ve suyun kirlenmesini önleyecek tedbirlerin süreklileştirilmesini şart koşturmaktadır. Kurban kesiminin ikamet alanlarından tecrit edilmiş mahallerde yapılmasını, kesim sahası ile çadır bölgesinin askerî kordonla ayrılmasını ve bu yolla hayvan hareketliliği ile çevresel kirliliğin kontrolünü önermektedir. Etlerin hekim muayenesinden sonra dağıtılması ve naklin Sıhîye Müdüriyetinin görevlendirdiği amele ile doktorların nezaretinde yürütülmesini tavsiye edilmektedir. İdarî tedbirler bağlamında ise Mina'nın "mezbağa" ve "çadır havalisi" şeklinde iki ana bölgeye ayrılması ve her bölgenin bir sıhî komiser tarafından sevk edilmesi öngörülmektedir. Birinci komiser kesim, nakil ve çürümenin önlenmesi, ikinci komiser ise çadır içi düzen, zararlı gıda satışının yasaklanması, temizlik ve koku kaynaklarının imhasından sorumludur. Her iki komiserin ayrıca cenaze defni, hastaların sevki, şüpheli vakaların derhâl bildirim, ilaç ve malzemelerin temini, hastane ihtiyaçlarının tamamlanması ile gerektiğinde seyyar hastane çadırlarının kurulması sorumlulukları da vurgulanmaktadır. Herhangi bir salgın emaresinin tespiti halinde ise Mekke Sıhîye Müdüriyetine derhâl ihbarda bulunulması gerekliliği raporun temel prensibi olarak ifade edilmektedir.^[43]

Doktor Kasım Bey'e göre Mina'daki kurban miktarı, buna bağlı sıhî riskler ve Hicaz Sıhîye İdaresinin müdahaleleri, dönemin hac organizasyonunu çözümlenmenin anahtar başlıklarıdır. Mina'da kesilen kurbanların kesin sayısı tespit edilemese de yapılan tahminlerin hacı sayısı ve geliş güzergâhları gibi nispeten sağlam verilere dayandırılması gerekmektedir. Deniz ve demiryoluyla

[41] BOA, A.MKT.MHM., No. 572, Gömlek No. 2. (16 Zilkade 1312/11 Mayıs 1895).

[42] BOA, Dahiliye Nezâreti Mektubî Kalemî (DH.MKT.), No. 628, Gömlek No. 66. (7 Şevval 1320/7 Ocak 1903); sıhîyeye gönderilen tezkire BOA, A.MKT.MHM., No. 584, Gömlek No. 11. (8 Şevval 1320/8 Ocak 1903).

[43] Kasım İzzeddin, *Hicâz Sıhîye İdaresi Senevî Rapor-Hicaz'da Teşkil ve İslahât-ı Sıhîye ve 1330 Senesi Hacc-ı Şerifi* (İstanbul: Matbaa-i Amire, 1330/1912), 25-26.

gelenlerin sayısı kayıtlardan izlenebilirken Necid, Bağdat ve Yemen kabileleri ile Mekke ve Cidde ahalisinin katılımı ancak takribî olarak hesaplanabilmektedir. Her hacının en az bir, bazılarının üç-dört kurban kestiği varsayımıyla bazı yıllarda 150-160 bin, genel ortalamada ise yaklaşık 200.000 kurban kesildiği kabul edilebilmektedir. Kesim sonrası hayvanı sahada bırakanlar israfı büyütmede, kokuşma ve çürüme yoluyla sıhhi riski artırmaktadırlar. Bu nedenle Mekke Sıhhiye İdaresinin kuruluşundan itibaren Mina'daki defin sorumluluğu resmen sıhhiye teşkilatına verilmekte, hacın sıhhi idaresine ayrılan 4.000 riyalin bir kısmının da bu amaç doğrultusunda kullanıldığı anlaşılmaktadır. İdare, kokuşmayı önlemeyi ve imkân ölçüsünde et, yağ, boynuz ve kemikten iktisadî fayda üretmeyi hedeflese de bu tür bir geri dönüşümün ciddi sermaye ve altyapı gerektirdiği bilinmektedir. Kasım Bey'in gözlemlerine göre; kokuşma emareleri bayramın birinci günü akşamüstü başlamakta, ikinci gün artmakta, üçüncü gün ise zirveye ulaşmaktadır. Bu sebeple kurbanların mümkünse bayramın birinci günü içinde defnedilmesi; kolera gibi salgınların yayılımını sınırlamak ve hac ibadetinin hijyenik koşullarda yerine getirilmesini temin etmek bakımından bir zorunluluk olarak değerlendirilmektedir. Nitekim doktorun ifadesinde mesele, kurbanların ilk gün defnedilmesi ile kokuşmayı önleyecek alternatif bir usulün uygulanması arasında yapılması gereken bir tercih olarak kurgulanmaktadır.^[44]

2. Soğuk Hava Deposu Projesi

Çalışmanın önceki kısımlarında, kesim öncesi ve sonrasında uygulanan genel sağlık ve temizlik tedbirleri sistematik biçimde ele alınmıştır. Bu bölümde ise israfın azaltılması hedefi doğrultusunda tasarlanan Mina soğuk hava depolarına ilişkin teknik ayrıntılar ele alınacaktır. Bu altyapı, kurban etlerinin uygun şartlarda muhafaza edilmesini ve daha sonra ihtiyaç sahiplerine ulaştırılmak üzere değerlendirilmesini mümkün kılmayı hedeflemektedir. Böylece Mina'da hem temizlik hem de israfın azaltılması bakımından kayda değer bir iyileşme amaçlanmaktadır.

Arşiv kayıtlarından hareketle, yukarıda zikredilen faydalar doğrultusunda Mina'da soğuk hava deposu inşasını kurumsal bir teklif olarak gündeme getiren ilk ismin Hicaz eski Valisi Hâzım Bey^[45] olduğu anlaşılmaktadır. Vali, nezarete gönderdiği tahriratta hac mevsimi öncesinde sahada yaptığı gözlemlere dayanarak, kurban etleri ile iç yağları gibi ekonomik değeri bulunan kısımların muhafazasında ciddi ihmaller tespit edildiğini, bu durumun hem sıhhi riskleri artırdığını hem de yüksek düzeyde zayıta yol açtığını belirtmiştir. Kendi ifadesiyle; "Kurban zebhi gibi bir emr-i vâcibin ifâsının, nass-ı sarîh ile haram olan israfı müncer olmasını mücib olan bir zaruretin sûtret-i izâlesi"^[46] gerekmektedir. Bu çerçevede valinin tahrirâtı israfı zemin hazırlayan mevcut koşulların modern bir soğutma altyapısıyla bertaraf edilmesini zorunlu bir islahat adımı olarak belirlemektedir.

Hâzım Bey, kurban etleri ve iç yağlarının yanı sıra boynuz ve kan gibi yan ürünlerden de azamî ölçüde istifade edilebilmesi için modern sanayi usullerine uygun makine ve teçhizatın teminini gerekli görmüştür. Bu doğrultuda daha önce mütehasıs memur sevki ile araç ve gereç tedariki gündeme alınmışsa da gecikmenin sebeplerine dair tahkikatta konunun muhatabı Ticaret ve Nafia Nezaretinin izahatı belirleyici olmuştur. Nezaret, mukaddes beldede hüküm süren yüksek

[44] Kasım İzzeddin, *Hicâz Sıhhiye İdâresi Senevî Rapor-Hicaz'da Teşkil ve Islahât-ı Sıhhiye ve 1330 Senesi Hacc-ı Şerifi*, 71-73.

[45] Ebubekir Hâzım (Tepeyran) (1864, Niğde), Niğde Rüştüyesi mezunu olup 1882'de Konya'da kâtiplikle memuriyete başladı. Musul'dan başlayarak Bağdat, Ankara, Hicaz, Beyrut ve Hüdavendigâr'da valilik yaptı; 1909'da İstanbul Şehremini oldu. Mütareke döneminde iki kez Dâhiliye Nazırlığı üstlendi. İstiklâl Harbi'nde Ankara'ya geçerek 1921-1922'de Sivas ve Trabzon valiliklerinde bulundu. Cumhuriyet devrinde 1923-1946 arasında Niğde milletvekili olarak görev yaptı. BOA, DH.SAİD.d., No. 55, Sayfa No. 369; No. 150, Sayfa No. 101. (29 Zilhicce 1279/17 Haziran 1863). Hâzım Bey'in Hicaz valisi olarak tayinine dair irade; BOA, İ.D.H., No. 1486, Gömlek No. 36. (25 Safer 1329/25 Şubat 1911). Ayrıca Hâzım Bey'in devlet idaresi hakkındaki görüşleri hakkında detaylı bilgi için bk. Nurşen Gök, "Ebubekir Hâzım Tepeyran'ın Memleket İdaresine Dair Önerileri," *Tarih Araştırmaları Dergisi* 16/42 (Eylül 2007), 201-214.

[46] BOA, Dahiliye Nezâreti İdare (DH.İD.), No. 112-1, Gömlek No. 17-7. (19 Recep 1329/16 Temmuz 1911).

sıcaklıklar ve su yetersizliği nedeniyle meselenin kapsamlı bir tetkik gerektirdiğini bildirmiştir. Süreçte sağlık heyeti ve bazı teknik uzmanlarla istişare edilmiş ve Almanya’nın Darmstadt şehrindeki Vonuld Elektrik Fabrikası ile irtibat kurularak tasarlanan tesislere ilişkin ön çalışma mahiyetinde teknik sorular yöneltilmiştir. Ancak yakıtın türü ve miktarı, maliyet tahmini ile işletme için gerekli suyun miktarı, sıcaklık derecesi ve temin imkânlarına dair soruların o aşamada yeterince cevaplanamadığı anlaşılmıştır.^[47]

Hâzım Bey, en temel teknik soruların dahi yanıtsız kalmasını; çözümünü geciktiren, idarî ve teknik düzeyde “ciddi bir zaaf” olarak kaydeder. Bu tespitin ötesine geçerek yakıt teminine odaklanan somut önerilere yer vermiştir. Taif nahiyesi başta olmak üzere yüksek dağ silsileleriyle çevrili havzada linyit türevli kömür yataklarının varlığı öngörülse de bugüne kadar mütehasıs düzeyinde bir teftiş ve tetkik yapılmaması, bu potansiyelin işletilebilir bir veriye dönüşmesini engellemektedir. Alternatif enerji kaynaklarının tesis edilememesi durumunda ise yakacak ihtiyacı için mağılan (muğaylân), nabak, ılgın ve adi çalı gibi bitki örtüsüne yönelinmesi bir zorunluluktur. Ancak bu yöntemin, fabrikanın yakıt ihtiyacını kısa vadede karşılayabilse de uzun vadede bölge halkının yakacak temininde ciddi bir arz sıkıntısı doğuracağı anlaşılmaktadır. Nitekim kesilen ağaçlardan elde edilen odunun ortalama taşıma yükü yaklaşık 100 kilogramdır ve bu miktar Mina’da 15 kuruşa temin edilebilmektedir. Bu veriler, yerel yakıt kaynaklarının sınırlılığını ve fabrikanın enerji ihtiyacının yalnız mahallî imkânlarla sürdürülemeyeceğini göstermektedir. Dolayısıyla mevcut kaynaklar kısa vadeli bir telafi imkânı vermekteyse de kalıcı üretim için daha kapsamlı teknik düzenlemeler gereklidir.^[48]

Yakıt gibi su da Mina’da temel bir sorundur. Sürekli akan tek kaynak, yerin iki ila yirmi metre altından akararak Mekke’ye ulaşan Ayn-ı Zübeyde olup Mina’ya yaklaşık 1.600 m uzaklıktadır ve su kaynağı ile Mina arasındaki on, on beş metrelik tepe nedeniyle suyun Mina’ya kendiliğinden ulaşması mümkün görünmemektedir. Bu yüzden mahzenler için suyun, ancak 9 cm çapındaki borular ve kömürle çalışan bir motorla taşınması öngörülmüş ise de suyun yaklaşık 22°C olması ve akış kesitinin (15 cm yükseklik/30 cm genişlik) darlığı, tesisin ihtiyacını karşılamaya yetmeyeceğini düşündürmektedir. Hâzım Bey, bir veya iki yeni depo ile suyun uygun mevsimlerde tedricen depolanabileceğini ve “Ayn-ı Zübeyde suyunun seri’ü’t-tefessüh mevâdd-ı uzviyeden ârî bulunduğunu” belirterek uzun süre bozulmadan saklanabileceğini ileri sürmektedir.^[49]

Vali Hâzım Bey’in raporu, kesim sonrası kurban etleri ve iç yağlarının konserve edilmesini önererek ilerler. Hâzım Bey’e göre esas mesele bu ürünlerin kokuşmadan toplanması, uygun koşullarda muhafaza edilmesi ve azamî faydaya dönüştürülmesidir. Böylece hem israf önlenecek hem iktisadî verim artacaktır. Hâzım Bey, Nâfia Nezaretinin konuya dair bazı fikir ve girişimleri bulunduğunu kabul etmekle birlikte konserveyi üretip ihtiyaç bölgelerine sevk edecek araç, tesis ve idarî düzenin henüz tesis edilmediğini özellikle belirtir. Bu nedenle onun nazarında meselenin düğüm noktası konserve altyapısının kurulamamasıdır. Zira konserve yöntemi, mahallinde tüketilemeyen ürünleri dolaşıma sokan temel işleve sahiptir.^[50] Dolayısıyla Hâzım Bey bu yöntemin ancak geçici bir çözüm sunabileceğini ifade ederek asıl olanın daha kapsamlı ve sürdürülebilir bir istifa biçiminin geliştirilmesi gerektiğini vurgulamaktadır.

[47] BOA, DH.İD., No. 112-1, Gömlük No. 17-3. (30 Cemaziyelevvel 1328/9 Haziran 1910).

[48] BOA, DH.İD., No. 112-1, Gömlük No. 17-7. (19 Recep 1329/16 Temmuz 1911).

[49] BOA, DH.İD., No. 112-1, Gömlük No. 17-7. (19 Recep 1329/16 Temmuz 1911).

[50] Modern konserve, 1809’da Nicolas Appert’in ısıyla muhafaza yöntemini geliştirmesiyle doğmuş ise de 1810’da Peter Durand’ın teneke kutu patentıyla sanayi ölçeğine taşınarak Avrupa ve Amerika’da hızla yayılmıştır. Ahmet Özmumcu, “Dünyada ve Türkiye’de Konservecilik Gelişimi”, <https://ahmet.ozmumcu.com/wp-content/uploads/2025/06/Ahmet-Ozmumcu-23-Eylul-2024-77.sayi-yazisi.pdf>; Osmanlıdaki gelişimi için bk. Ruhat Alp, *Osmanlı İmparatorluğu’nda Bir Endüstrileşme Hamlesi-Modern Konserve Sektörünün Doğuşu (XIX. Yüzyılın Son Çeyreğinden XX. Yüzyıla)* (İstanbul: Libra Kitap, 2022).

Hâzım Bey, Mina'da kesilen kurban etlerinden azamî ölçüde istifade edilmesini, israfın azaltılmasını ve elde edilecek ürünlerin iktisadî değerinin artırılmasını hedefleyen kapsamlı bir "istifade planı" hazırlanmasını teklif etmiştir. Nâfia Nezaretinin ilgili mütehasıslar ve fabrika heyetiyle iş birliği içinde tasarlaması öngörülen bu planın ön şartı, kurban sayısına ilişkin güvenilir istatistiklerin temin edilmesi olmuştur. Yıllık ortalama 200.000 hacı^[51] sayısı üzerinden yapılan değerlendirmede, zenginlerin birden fazla kurban kesebilmesi ve fakirlerin çoğu kez kurban kesememesi dikkate alınarak toplam kurban sayısının yaklaşık 150.000 başa ulaşabileceği tahmin edilmiştir. Buna karşılık deri toplama kapasitesi oldukça sınırlı kalmıştır. Hayır kurumları ve donanma adına yürütülen kampanyalarda dahi en fazla 20.000 deriye ulaşılabilmiştir. Deriyi yüzecek iş gücünün yetersizliği sebebiyle kurbanların önemli bir kısmı derisiyle birlikte gömülmüştür. Şehirli ve yoksul kesimin bir bölümünün derileri kayıt dışı biçimde yuzmesi de bu imkân darlığını derinleştirmiştir.^[52]

Hâzım Bey, teoride en rasyonel çözümü etlerin kavurma veya konserveye dönüştürülerek diğer bölgelere sevkinde görse de bunun yüksek maliyet ve teknik/idari güçlükler doğuracağını kabul etmektedir. Etin kesim mahallinde sağlıklı biçimde depolanması, hac sonrası Mekke'de yaklaşık bir aya varan ikamet süresi ve günde 1.500'e ulaşan koyun kesimiyle birleştiğinde, kurban etlerinin yerel piyasada satışına ve ciddi bir gelir kalemi oluşmasına imkân tanıyacaktır. Hac sonrasında kilogram fiyatının üç kata kadar yükselebilmesi ve Hâzım Bey'in 12 kg ortalama et ile 10 kuruş/kg varsayımına dayanarak 180.000 liraya varan azamî gelir hesabı, depo ve tesis maliyetlerinin kısa sürede telafi edilebileceğine işaret etmektedir. Hammaddeye neredeyse bedelsiz erişim ve tahsil masraflarının düşüklüğü birlikte düşünüldüğünde, bir işleme tesisini stratejik bir yatırım olarak konumlandırmak için güçlü bir gerekçe ortaya çıkmaktadır.^[53]

Hâzım Bey'e göre önerilen soğuk hava mahzenlerinin inşası sadece kurban etlerinin korunması açısından değil aynı zamanda bölgesel ekonominin canlanması bakımından da hayati önem taşımaktadır. Özellikle Taif bölgesinde yetişen kaliteli ve ucuz meyvelerin^[54] bu mahzenlerde saklanarak hacılara satılmasıyla beklenenden çok daha yüksek bir kâr elde edilmesi söz konusudur.

Hâzım Bey, Mina'da kurulacak soğuk hava mahzenlerinin enerji ihtiyacının ise petrol veya maden kömürüyle karşılanabileceğini, yakıt teminine dair külfetin ise beklenen ekonomik getiri yanında pek cüz'i kalacağını belirtmektedir. Taşıma ve tedarik bakımından Mekke-Cidde demiryolunun^[55] sağlayacağı imkânlara işaret ederek hattın çift hat olarak Mina'ya ve Arafat'a uzatılmasının yakıt ve malzeme teminini kolaylaştıracağını ayrıca idarî işleyişi daha verimli kılacağını savunmaktadır. Ona göre demiryolu ile mahzenlerin aynı süreçte yürütülmesinin yalnız inşaatın hızlanmasını

[51] Hicaz valileri hacca ve hacıların sayısına dair telgraf göndermekteydiler. Örneğin 1310/1893 yılı haccında gönderilen telgrafta hacı sayısının 200.000'den fazla olduğu ifade edilmiştir. BOA, Yıldız Sadâret Hususi (Y.A.HUS.), No. 276, Gömlek No. 81. (11 Zilhicce 1310/26 Haziran 1893). Hicaz'a hac için gelenlerin sayısı yıllara göre belirgin farklılıklar göstermektedir. Ulaşım imkânlarının gelişmesiyle hacı sayısında artış yaşanması tabii bir sonuçtur. Nicel bir çerçeve vermek gerekirse bazı çalışmalarda Cidde'ye deniz yoluyla ulaşan hacıların sayıları tespit edilebilmektedir. Bu bağlamda örnek olarak 1868'de 23.339 olan sayı, 1907'de 108.000'e yükselmiştir. Cidde'ye deniz yoluyla gelen hacıların yıllara göre dağılımı ve ayrıntılı veriler için bk. Sarıyıldız, Hicaz Karantina Teşkilatı, 53-54; Hasan Telli, "II. Abdülhamid Döneminde Hicaz'da Görülen Salgın Hastalıklara Karşı Alınan Tedbirler", *Gıfad: Gümüşhane Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 14/27 (Ocak 2025/1), 7.

[52] BOA, DH.İD., No. 112-1, Gömlek No. 17-7. (19 Recep 1329/16 Temmuz 1911).

[53] BOA, DH.İD., No. 112-1, Gömlek No. 17-7. (19 Recep 1329/16 Temmuz 1911).

[54] Tâif, tarih boyunca Mekkelilerin sayfiye mahalli olarak öne çıkmış, bağ ve bahçelerle çevrili yapısı sayesinde meyve-sebze üretimiyle tanınmıştır. Özellikle üzüm çeşitleriyle dikkat çeken şehirde incir, seftali, zerdali, erik, hurma, limon ve nar da yaygın biçimde üretilmiş ve bu ürünler başta Mekke olmak üzere çevre şehirlerin ihtiyacını karşılamıştır. Eyüb Sabri Paşa, *Mir'atü'l-Haremeyn: Mir'at-ı Cezîretü'l-Arab* (Kostantiniye: Bahriye Matbaası, 1306/1889), 3/199.

[55] Hicaz Demiryolunun Medine'ye ulaşmasının ardından gündeme gelen Mekke-Cidde hattı, Cidde'ye deniz yoluyla gelen hacıların Mekke'ye güvenli ve hızlı intikalini ve ticaretin canlanmasını hedefliyordu. Ancak Mekke şeriflerinin muhalefeti ve I. Dünya Savaşı nedeniyle hayata geçirilemedi. Ufuk Gülsoy, *Hicaz Demiryolu* (İstanbul: Eren Yayınları, 1994), 212, 223.

değil Mekke ve Harem-i Şerif'in imarıyla bölgesel refahın artmasını da mümkün kılacağına inanmaktadır. Hâzım Bey'in sahip olduğu bu geniş ufuklu tasavvur Mina çevresindeki taşlık arazinin taş ve kireci düşük maliyetle sunması ve dışarıdan gelecek ağır malzemenin demiryoluyla kolayca taşınabilmesi projenin teknik uygulanabilirliğini de güçlendirmektedir.^[56]

Hâzım Bey'in önerilerinin ardından, Mina'daki kurbanların değerlendirilmesine dair en sistematik ve ayrıntılı projelerden biri Dr. Kasım İzzeddin Efendi tarafından geliştirilmiştir. Kasım Efendi, hacı çadırlarının dışında, en az 300 m. uzunluğunda ve 250 m. genişliğinde bir sahada, 2-3 m. yüksekliğinde duvarla çevrili standart bir mezbaha kompleksinin inşasını önermektedir. Proje kapsamında merkezde, istasyon hangarlarını andıran kapalı kesim yapıları tasarlanmakta; bu yapılarda kesim bölmeleri, kan tahliyesi ve temizlik için düzenli su akışını sağlayan oluklar ile bunların lağım hatlarına bağlantıları öngörülmektedir. Lojistik boyutta, hangarların dışına dekovil hatlarının^[57] döşenmesi, duvarın haricinde 10.000 koyun etinin dondurularak muhafaza edilmesine imkân verecek soğuk depoların ve etin kavurma ya da konserveye dönüştürülmesi için bir tesisin inşası teklif edilmektedir. Bununla birlikte, söz konusu fabrikanın inşasının vakit alacağı dikkate alınarak, geçiş sürecinde etlerin önceden olduğu gibi bozulmayı önleyecek uygun kuyulara gömülmesi ve bu kuyuların da hangarların dışında, mezbaha kompleksinin uygun bir kenarında konumlandırılması önerilmektedir.^[58]

Doktor Kasım Bey, Hicaz Sıhhiye İdaresinin projeyi kabul ettiğini, ancak fabrikanın inşasının zaman alacağını ve özellikle soğuk hava deposu fikrinin yeterince anlaşılmadığını belirtmektedir. Ona göre Mina'da uygulanacak her düzenleme önce hacıların sağlığı ve hac organizasyonunun işleyişi açısından sınınmalıdır. Sağlık ve sevk-idare bakımından risk taşıyan herhangi bir girişimin, yüksek gelir potansiyeline sahip olsa dahi israfa dönüştürebileceği göz ardı edilmemelidir. Neticede kapsamı, maliyeti ve tamamlanabilirliği yeterince netleşmeden soğuk hava deposu projesine başlanmaması gerektiği savunulmaktadır.^[59]

Kasım Bey, soğuk hava mahzeninin tek başına yeterli bir çözüm olmadığını, et depoya alınmadan önce nakil ile iç organların çıkarılması gibi işlemlerin çok kısa sürede tamamlanmasının zorunlu olduğunu da vurgulamaktadır. Nitekim fiiliyatta bu hız sağlanamadığı için Mina'daki sıhî sorunun devam ettiği ifade edilmektedir. Et, yağ, boynuz ve kemikten yararlanacak bir fabrikanın Mina'da kurulması pratik olarak güç görünse de düzenli ve kapalı bir mezbaha inşasını zaruridir. Zira asıl belirleyici olan, kokuşma başlamadan tüm işlemlerin tamamlanabilmesidir. Bu sebeple, sıhî güvenlik ile iktisadî fayda aynı anda garanti altına alınmadıkça Mina'da fabrika inşasına girişilmemesi gerektiği sonucuna ulaşılmaktadır.^[60]

Hicaz eski valisi Ebubekir Hâzım Bey ile Mekke Sıhhiye Tabibi Doktor Kasım İzzeddin Bey'in girişimleriyle gündeme gelen Mina soğuk hava deposu projesi, temizlik ve israf sorununa karşı öne sürülen başlıca tedbirler arasında yer almaktadır. Metinlerinden, Hâzım Bey'in iktisadî gerçekliği, Kasım İzzeddin Bey'in ise sıhî öncelikleri vurguladığı anlaşılmaktadır. Buna rağmen her iki teklif sahibinin de projenin fiilen uygulanabilirliğine dair temkinli bir tutum benimsedikleri ve satır aralarında belirgin bir tereddüt taşıdıkları görülmektedir. Bu çerçevede, depo inşasının gerçekleşmemesi ihtimaline karşı alternatif olarak bir konserve tesisinin kurulması da gündeme getirilmektedir. Bu bağlamda Mina soğuk hava deposu, dönemin uygulamaya geçirilemeyen

[56] BOA, DH.İD., No. 112-1, Gömlek No. 17-7. (19 Recep 1329/16 Temmuz 1911).

[57] Dekovil hattu, 0,40-0,60 m hat açıklığına sahip dar hatlı bir sistem olup maden, tarım, ormancılık ve inşaat sahalarında hafif yük taşımacılığında yaygın biçimde kullanılmıştır. *Nouveau Petit Larousse: Illustré* (Paris: Librairie Larousse, 1983), 1271.

[58] Kasım İzzeddin, *Hicâz Sıhhiye İdaresi Senevî Rapor-Hicaz'da Teşkil ve Islahât-ı Sıhhiye ve 1330 Senesi Hacc-ı Şerifi*, 68-69.

[59] Kasım İzzeddin, *Hicâz Sıhhiye İdaresi Senevî Rapor-Hicaz'da Teşkil ve Islahât-ı Sıhhiye ve 1330 Senesi Hacc-ı Şerifi*, 70.

[60] Kasım İzzeddin, *Hicâz Sıhhiye İdaresi Senevî Rapor-Hicaz'da Teşkil ve Islahât-ı Sıhhiye ve 1330 Senesi Hacc-ı Şerifi*, 74-75.

projeleri arasında yer almaktadır. Buna rağmen her iki isim de kurban kesiminden doğan israfın azaltılmasını ve denetimsizlik halinde ortaya çıkabilecek sıhî mahzurların önlenmesini ortak hedef olarak vurgulamaktadır.

3. Kurban Derilerinin Değerlendirilmesi

Mina'nın temizliği ile burada kesilen kurban etlerinin ve sair yenilebilir kısımlarının değerlendirilmesine dair hususlar aktarıldıktan sonra üzerinde durulması gereken bir diğer konu kurban derilerinden ne suretle istifade edileceğidir. Devlet nezdinde bu yönde bazı çalışmalar yürütülmüştür. Kurbanların kesildikten sonra çukurlara gömüldüğü vâki ise de en azından derilerinin alınıp iktisadî açıdan değerlendirilmesi ve bilhassa hayrî işlerde kullanılması nezafet açısından ve ekonomik açıdan ehemmiyeti hâiz bir mesele olmuştur. Devletin bu hususta aldığı önlemler, gerçekleştirdiği çalışmalar ve tasarlanan tedbirlerin mahiyeti, çalışmanın bu bölümünde ele alınmıştır.

1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'nda alınan ağır mağlubiyet, Sultan II. Abdülhamid'i orduyu hızla modernize etmeye yöneltti. Bu modernizasyonun temel önceliği düşman devletlere karşı üstün ateş gücü sağlamak amacıyla Avrupa'dan modern silah ve teçhizat temin etmektir. Bu alımlar aynı zamanda dış politikada bir denge aracı olarak da kullanılacaktı. Ancak önceki dönemlerden devralınan yüksek dış borçlar ve savaşın ağır ekonomik yükü, devlet hazinesini iflasın eşiğine getirdi. Bu mali krizi aşmak için, geleneksel halk yardımı (iâne) mekanizması kurumsallaştırılarak vatandaşlardan gönüllü bağışlar toplanmasına başvurmayı gerekli kıldı. Toplanan bu kaynaklar hem savaş sonrası verilen büyük silah siparişlerinin finansmanında hem de ülkenin kendi yerli savunma sanayiini kurma çabalarında kullanıldı. Böylece iâne, bütçe dışından sağlanan esnek bir finansman seçeneği olmanın yanı sıra, modernleşme programına geniş bir toplumsal meşruiyet sağlayan kritik bir araç haline geldi.^[61]

Yukarıda genel çerçevesi çizilen iâne mekanizmasının taşra ölçeğinde nasıl kurumsal bir seferberliğe dönüştüğü, konumuz bakımından Hicaz Vilayeti örneğinde izlenebilmektedir. Vilayet, yalnızca iâne kampanyasına katılım taahhüdünde bulunmakla yetinmemiş, Mina'da kesilen kurbanlara ait derilerin bedelinin merkeze havalesini de üstlenmiştir. Devlet lehine gelişen bu durum üzerine Sadâret, 1295/1878 tarihli tezkiresinde Haremeyn ahalişi ile bölgede mukim mücavirlerin başlangıçtan beri sergilediği hamiyetkâr gayretleri takdir ettiğini bildirmiştir. Tezkirede ayrıca, nakdî yardımlar ile kurban derilerinden doğacak meblağın süratle gönderilmesi istenmiş ve hususun ilgili makamlara tebliği emredilmiştir. Bu çerçevede, Mina'da kesilen kurbanların en azından derilerinin hayır işlerinde değerlendirilmesi sağlanarak hem malî kaynak üretimi temin edilmiş hem de israfın önüne geçilmiştir.^[62]

Mina'da kesilen kurban derilerinin satılarak bedellerinin İâne-i Harbiye'ye^[63] sevk edilmesi meselesi, 1300/1882 yılında Hicaz'da görevli Mahkeme-i Temyiz-i Ceza zabıt kâtibi ve iâne komisyonu üyesi Fehim Efendi'nin arzuhali üzerine tartışmaya açılmıştır. Fehim Efendi, savaş dönemlerinde malî yükün hafifletilmesi amacıyla yardımlaşmanın gerekliliğini kabul etmekle birlikte başlangıçta yalnızca bir sene için öngörülen deri toplama usulünün süreklilik kazanmasını teamüle aykırı bulmuştur. Bu nedenle derilerin yeniden sahiplerinin tasarrufuna bırakılması

[61] Abdülkadir Özcan, "İâne", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 10.10.2025); Hakkı Öz, *Sultan II. Abdülhamid Dönemi Savunma Sanayii Fonları: Tesisât-ı Askeriye İâneleri ve Teçhizat-ı Askeriye Tertibi (1896-1902)* (İstanbul: Milli Savunma Üniversitesi, Atatürk Stratejik Araştırmalar Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2022), 48.

[62] BOA, A.MKT.U.M., No. 1571, Gömlek No. 63. (12 Rebülevvel 1295/16 Mart 1878).

[63] Mali sıkıntılarının derinleştiği bir dönemde Osmanlı Devleti, harpleri finanse etmek amacıyla özellikle 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'nın olağanüstü giderlerini karşılamak üzere İâne-i Harbiye Komisyonu'nu kurmuştur. Bu komisyon, halkın gönüllü malî yardımlarını tek merkezde toplayıp düzenli biçimde sarf etmeyi ve hesaplarını kamuoyuna duyurmayı esas alan kurumsal bir İâne-i Harbiye mekanizması işletmiştir. Özcan, "İâne".

gerektiğini savunmuştur.^[64] Fehim Efendi, uygulamanın İrade-i Seniyye yerine Sadâret kararıyla yürütülmesini de idarî ve hukukî bakımdan problemli görmüştür. Beklenen gelirin 20-30 bin kuruşla sınırlı kalmasını, Haremeyn ahalisinden yardım talebini gerekçelendirmek bakımından yetersiz bulmuştur. Ayrıca hacıların kurban derilerini teberrük amacıyla memleketlerine götürme teamülünü hatırlatarak uygulamanın yerleşik örfî zeminle çeliştiğini ileri sürmüştür. Fehim Efendi, deniz yoluyla gelen hacılardan tahsil edilen onar kuruşluk meblağın da Arafat, Mina ve Mekke’deki temizlik ve sıhî tedbirlerin masraflarını karşıladıktan sonra dahi fazlalık verdiğini vurgulamıştır. Bu duruma dayanarak söz konusu uygulamanın malî gerekçesini zayıf bulduğunu ifade etmiştir. Merkezî makamlar da bu gerekçelendirmeyi dikkate alarak arzuhalî uygun bulmuş ve İâne-i Harbiye hesabına geçici bir tedbir olarak yürütülen deri toplama ve satış usulünü kaldırmıştır. Kararı icra etmek üzere Mekke Emirliği’ne tebligatta bulunmuştur.^[65]

Mina’da kurban derilerinin toplanarak iktisadî biçimde değerlendirilmesine yönelik tartışmaların merkezinde, derilerin kesim sonrasında kısa sürede tabaklanabilir hale getirilememesi sorunu yer almaktadır. Bu noktaya dikkat çeken isimlerden biri Hicaz Valisi Ahmed Râtib Paşa^[66] olmuştur. Bu yapısal güçlük, Paşa’nın 1318/1901 tarihli şifreli telgrafında idarî ve sıhî boyutlarıyla ele alınmıştır. Paşa, derilerin suistimale meydan verilmeden toplanmasını ve gelirin bir komisyon aracılığıyla Babîâli’ye gönderilmesini emreden bir irade-i seniyyenin bulunduğunu bildirmiştir. Ancak Mekke Emirliği ile yapılan yazışmalar neticesinde, hac mevsiminin darlığı sebebiyle bu komisyonun fiilen kurulamayacağı anlaşılmıştır. Bunun üzerine Paşa, yaklaşık on iki yıl önceki sıhî kararını hatırlatarak mevcut şartlarda derilerin etlerle birlikte gömülmesinin yeniden zaruret kazandığını ileri sürmüştür. Zira Mina’da kesilen 30-40 bin koyuna ait derinin aynı anda sevk ve satışının pratikte mümkün olmadığı belirtilmiştir. Hicaz’ın sıcak ve rutubetli ikliminde deriler beş-altı saat içinde çürüyüp kokuşmuş, bu durum iktisadî kaybın yanı sıra salgın ve bulaşıcı hastalık riskini de artırmıştır. Tuzlama yönteminin de etkisiz kaldığı, satış gerçekleşse bile bir deriden ancak iki kuruş yahut yüz para gibi cüz’î bir gelir elde edilebildiği kaydedilmiştir. Sonuçta, sınırlı ekonomik getiri karşısında sıhî güvenliğin önce geldiği, derilerden beklenen kazancın ise salgın riski yanında ikinci planda kaldığı yönündeki kanaatin güçlendiği görülmüştür.^[67]

Râtib Paşa’nın değerlendirmeleri doğrultusunda, kurban derilerinin etleriyle birlikte defnedilmesi usulüne dönülmesi ve “deri ianesi” kapsamında koyun satıcılarından koyun başına iki kuruş tahsil edilmesi kararlaştırılmıştır. Gelir hesabında adet başına 800 kuruş esas alınmış ve toplam meblağın 93.000 kuruşa ulaşacağı öngörülmüştür. Ödemelerin farklı para birimleriyle yapılması ihtimali dikkate alınarak, liraya çevrim sırasında doğacak kur farkı ile toplama masrafları düşüldükten sonra kalan tutarın ilk hareket edecek vapurla merkeze gönderilmesi Hicaz Valiliğine tebliğ edilmiştir.^[68]

Mina’da kurban derilerinin toplanması iktisadî bir faaliyet niteliği taşımakla birlikte, süreç sıhî riskler nedeniyle esasen Sıhîye Nezaretinin müdahale alanı içinde değerlendirilmiştir. Nezaret, 1321/1904 haccından yaklaşık on gün önce Sadârete gönderdiği tezkiresinde, “eyyâm-ı teşrikte” kesilen kurban sayısının en az 50.000 civarında olduğunu hatırlatarak yüksek sıcaklık sebebiyle hayvan bedenlerinin dört-beş saat içinde bozulmaya başladığını belirtmiştir. Önceki yıllarda salgın ihtimalini azaltmak amacıyla kurbanların vakit kaybedilmeksizin önceden açılmış kuyulara

[64] BOA, Şûrâ-yı Devlet (ŞD.), No. 2470, Gömlek No. 10-3. (7 Zilkade 1300/9 Eylül 1883).

[65] BOA, ŞD., No. 2470, Gömlek No. 10-4. (11 Zilkade 1300/13 Eylül 1883); BOA, ŞD., No. 2470, Gömlek No. 10-5. (8 Zilkade 1300/10 Eylül 1883).

[66] Ahmed Râtib Paşa’nın Hicaz valiliği için bk. Mehmet Korkmaz, *Bir Osmanlı Paşasının Portresi: Hicaz Valisi Ahmed Râtib Paşa (1846-1913)* (İstanbul: Vakıfbank Kültür Yayınları), 2025.

[67] BOA, Dahiliye Nezâreti Şifre Kalemi (DH.ŞFR.), No. 258, Gömlek No. 86. (25 Zilhicce 1318/15 Nisan 1901).

[68] BOA, DH.MKT., No. 2475, Gömlek No. 138. (2 Muharrem 1319/21 Nisan 1901).

defnedildiği de ifade edilmiştir. Buna karşılık derilerin sistemli biçimde toplanmasının, yalnız yüzme işlemi için dahi binlerce amele ve ciddi zaman gerektireceği ve bu gecikmenin çürüme ve kokuşmayı hızlandırarak salgın riskini artıracakı değerlendirilmiştir. Nezaret, hükümetin derileri toplamakta ısrar etmesi halinde yüzme işleminin hemen ardından derilerin yoğun tuz veya arsenikli çözelti ile süratle işlenip muhafaza altına alınmasının zorunlu olduğunu bildirmiştir. Aksi takdirde defin süreçlerinde aksamalar yaşanacağı, ağır kokuların yayılacağı ve sıhhiye teşkilatının hem hasta müdahalesinde hem de salgın kontrolünde yetersiz kalacağı uyarısında bulunmuştur.^[69]

Mina'da kurban derilerinin devlet eliyle îâne-i harbiye kapsamında toplanmasının yanı sıra bu faaliyetin Hicaz Demiryolunun finansmanına katkı sağlamak ve kamu yararına çalışan bazı cemiyetlere gelir olmak üzere kurumsal bir çerçevede örgütlendiği anlaşılmaktadır. Nitekim 1318/1901'de alınan kararlar her yıl Kurban Bayramı'nda İstanbul ve taşrada kesilen kurbanlıkların derilerinin toplanması ve satış gelirlerinin Hicaz hattı masraflarına tahsis edilmesi benimsenmiş ve ilk bayramdan itibaren yürürlüğe konulmuştur. Bu amaçla vilayetlere gönderilen talimatlarla her kazada başkanlığını müftülerin yürüttüğü komisyonlar oluşturulmuştur. Deriler İstanbul'da Şehremaneti, taşrada ise mahallî idareler tarafından toplanıp müzayedeye satılmıştır. Elde edilen gelir Hicaz Demiryolu İdaresi hesabına devredilmiştir.^[70]

Daha önce halk tarafından genellikle medrese talebelerine tahsis edilen kurban derileri, alınan kararın ilanının ardından Hicaz Demiryolu fonuna yönelmeye başlamıştır. Bağışlara dayalı olarak varlığını sürdüren medreseler bu gelişmeden olumsuz etkilenmiştir. Bunun üzerine Şeyhülislâm, kurban derilerinin öncelikle medrese talebelerine tahsis edilmesini tavsiye etmiştir. Bununla birlikte kurban sahiplerinin söz konusu derileri yalnızca Hicaz Demiryolu masraflarına bağışlamakla yükümlü olmadıklarını belirtmiştir. Dileyenlerin derileri şehremanetine, taşradaki mahallî idarelere, fakirlere veya talebelere verebileceklerini ifade etmiştir. Bu yöndeki tebliğin hem ilgili nezaretlere hem de şehremanetine ilan olunduğunu kaydetmiştir.^[71]

20. yüzyılın başlarında Osmanlı Devleti, yaklaşan büyük savaşların gerektirdiği artan askerî harcamaları karşılamak amacıyla Donanma-yı Osmanî Muâvenet-i Milliye Cemiyeti (1326/1909)^[72] ve Müdâfaa-i Milliye Cemiyeti (1331/1913)^[73] gibi yarı resmî nitelikte cemiyetler etrafında geniş bir toplumsal seferberlik örgütlemiştir. Bu cemiyetler, yalnızca yardım kuruluşu olmayıp devletin malî açığını "millî bağış" mekanizmalarıyla telafi etmeyi hedefleyen kurumsal araçlar olarak kurgulanmıştır. Bu kapsamda ülke genelindeki kurban derilerinin kendi lehlerine tahsisini talep etmişlerdir. 1331/1913'te kesilen kurban derilerinin Donanma Cemiyetine, 1332/1914'tekilerin ise Müdâfaa-i Milliye Cemiyetine ayrılması ve bu doğrultuda vilayetlere umumî emirler gönderilmesi, kurban derilerinin düzenli ve sürekli bir askerî gelir kaynağına dönüştürülmek istendiğini göstermektedir. 1332/1914'te derilerin Donanma yerine Müdâfaa-i Milliye lehine toplanması yönündeki değişiklik, devletin harp hazırlıkları bağlamında kara kuvvetleri finansmanını öne çıkardığını ortaya koymaktadır.^[74] Bununla birlikte, Mina'daki yüksek kesim hacmi

[69] BOA, A.MKT.MHM., No. 586, Gömlek No. 37. (30 Zilkade 1321/17 Şubat 1904).

[70] Gülsoy, *Hicaz Demiryolu*, 96-97; Murat Özyüksel, "Hicaz Demiryolu", *Yeni Türkiye [Ortadoğu Özel Sayısı-II]* 12/83 (2016), 521.

[71] BOA, DH.MKT., No. 2697, Gömlek No. 63. (9 Zilhicce 1326/2 Ocak 1909); Orhan Koloğlu, "Hicaz Demiryolu (1900-1908) Amacı, Finansmanı, Sonucu", *Çağını Yakalayan Osmanlı: Osmanlı Devleti'nde Modern Haberleşme ve Ulaştırma Teknikleri*, haz. Ekmeleddin İhsanoğlu, Mustafa Kaçar (İstanbul: İslam Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi, 1995), 310.

[72] Bahri S. Noyan, "Türk Donanma Cemiyeti Nasıl Kuruldu?", *Tarih ve Edebiyat Mecmuası* 11 (Kasım 1979), 30-31; Necdet Aysal, "Osmanlı Donanma Cemiyetinin Kuruluşu ve Faaliyetleri", *Asos Journal: The Journal of Academic Social Science* 5/50 (Temmuz 2007), 4.

[73] Ayşe Zamacı, *Müdâfaa-i Milliye Cemiyeti ve Faaliyetleri* (Edirne: Trakya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2015), 27-28; Aylin Doğan, "I. Dünya Savaşı'nda Osmanlı Ordusuna Yapılan Yurtiçi Yardımlarda Müdâfaa-i Milliye Cemiyetinin Rolü", *International Journal of Disciplines Economics & Administrative Sciences Studies* 8/48 (2022), 930.

[74] BOA, Dahiliye Nezâreti İdare-i Umumiye Ekleri (DH.İ.UM.EK.), No. 89, Gömlek No. 30-11. (30 Zilkade 1332/20 Ekim 1914).

nedeniyle derilerin cemiyetler adına toplanmasının Hicaz Sıhhiye İdaresinin sahadaki uygulamalarını aksatmaması temel şart olarak korunmuştur. Hicaz Sıhhiye İdaresi, Mina'daki kurban derilerinin karşılığı olarak bütçede 70.000 kuruş gelir öngörüldüğünü hatırlatarak, bu kalemin "devlet varidatı" sayılması sebebiyle başka bir kuruma devrinin ancak özel bir kanunla mümkün olacağını vurgulamıştır. Böylece fiilî uyumu sürdürürken gelir aktarımının mali hukuk açısından açık bir meşruiyet zeminine oturtulmasını talep etmiştir.^[75]

Dâhiliye Nezaretinin Sıhhiye İdaresine gönderdiği cevabî tezkirede ise derilerin Müdafaa-i Milliye Cemiyeti tarafından toplanmasının mevcut kanunî zeminde "bi't-tabi' câiz" olmadığı belirtilerek idarenin itirazı haklı bulunmuştur. Nezaret, söz konusu gelir kaleminin Sıhhiye İdaresi'nin 1330 malî yılı bütçesinde yer aldığını ve bu gelirden vazgeçmenin mümkün olmadığını vurgulamış, durumu Müdafaa-i Milliye Cemiyetine de tebliğ etmiştir.^[76] Bu yazışmalar merkez teşkilâtı içinde askerî finansman önceliği ile bütçe disiplini ve kanunî meşruiyet hassasiyeti arasında belirgin bir yetki gerilimine işaret etmektedir. Nihayet Dâhiliye Nezareti, Sıhhiye İdaresinin malî haklarını teminat altına alarak Mina kurbanı derilerinden doğan hasılatın devlet varidatı sayılmasına ilişkin teamülü hem teyit etmiş hem de kurumsal düzeyde güçlendirmiştir.

Mina kurbanı derilerinden elde edilecek gelirin hangi makamca tahsil edileceği meselesi, hukukî zeminde Müdafaa-i Milliye ve Donanma cemiyetleri aleyhine, Hicaz Sıhhiye İdaresi lehine sonuçlanmıştır. Buna rağmen Rumî 1331 malî yılında söz konusu hasılat Sıhhiye İdaresi bütçesinde gelir kalemi olarak yer almıştır. Fakat deri bedelleri fiilen Mekke Sıhhiye Müdüriyetine aktarılmamıştır. Malî yılın sonuna yaklaşıldığı gerekçesiyle meblağın ilgili evrakıyla birlikte derhal müdüriyete teslim edilmesi Hicaz Vilâyetine emredilmiştir.^[77]

Bu süreç tamamlanmadan konu 1333/1915'te yeniden açılmıştır. Hicaz Sıhhiye İdaresi, 14 Rebülevvel 1333/30 Ocak 1915 tarihli tezkiresinde, deri gelirinin bu yıl Müdafaa-i Milliye ve Donanma cemiyetleri lehine kaydedilmesinin istendiğini, ancak buna dayanak teşkil eden özel bir kanun bulunmadığını belirtmiştir. Mevcut hususî kanuna göre gelirin Sıhhiye İdaresine ait olduğunu hatırlatarak, aktarımın ancak kanun-ı muvakkat ve buna dair irade-i seniyye ile mümkün olacağını ifade etmiş ve karar talep etmiştir. Dâhiliye Nezareti ise önceki görüşünü yineleyerek deri ve boynuz hasılatının söz konusu cemiyetlere tahsisinin gerekli olduğunu bildirmiştir.^[78] Böylece Mekke Sıhhiye Müdüriyeti ile Dâhiliye Nezareti arasındaki ihtilaf, I. Dünya Savaşı'nın baş gösterdiği koşullarda, devletin artan nakdî kaynağa duyduğu ihtiyaç nedeniyle, savaş finansmanını önceleyen bir tercihle fiilen cemiyetler lehine çözülmüştür.

Hicaz Vilâyetinin 28 Rebülâhir 1333/15 Mart 1915 tarihli tezkiresinde ise deri bedellerinin Hicaz Sıhhiye İdaresi adına gelir kaydedildiği yeniden belirtilmiştir. Sıhhiye İdaresi, Mina'da planlanan soğuk hava deposunun finansman ihtiyacını gerekçe göstererek derilerin münhasıran kendi teşkilâtı tarafından toplanmasını Hicaz Meclis Riyaseti nezdinde talep etmiş ve o yıl derilerin bu gerekçeyle Sıhhiye lehine toplatıldığı anlaşılmıştır. Buna karşılık merkezî idarenin genel emirleri ile daha önceki bir irade, özellikle Rumî 1330 Kurban Bayramı derilerinin Donanma-yı Osmanî Cemiyetinin Mekke şubesi tarafından toplanmasını öngörmüştür. İradenin Hicaz'da uygulanmasıyla donanmanın desteklenmesi zarureti gerekçesi öne çıkarılmış ve derilerin Donanma şubesine teslim edilerek toplanması usulü fiilen yerleşmiştir.^[79]

[75] BOA, DH.İ.UM.EK., No. 89, Gömlek No. 30-12. (5 Zilhicce 1332/25 Ekim 1914)

[76] BOA, DH.İ.UM.EK., No. 89, Gömlek No. 30-13. (6 Zilhicce 1332/26 Ekim 1914).

[77] BOA, DH.İ.UM.EK., No. 91, Gömlek No. 19. (14 Rebülevvel 1333/22 Ocak 1915).

[78] BOA, DH.İ.UM.EK., No. 92, Gömlek No. 25. (18 Cemaziyelevvel 1333/3 Nisan 1915).

[79] BOA, DH.İ.UM.EK., No. 92, Gömlek No. 31-1. (28 Rebülâhir 1333/15 Mart 1915).

Dâhiliye Nezaretinin Mina'da kesilen kurban derilerinden doğan gelire ilişkin bu denli ısrarcı ve hatta geleneksel teamülleri zorlayan bir tutum benimsemesinde, I. Dünya Savaşı şartlarının ve bununla bağlantılı olarak devletin acil malî ihtiyaçlarının belirleyici olduğu açıktır. Hicaz Vilayeti dışındaki diğer vilayetlerin kurban derilerinden elde edilen gelirleri Donanma-yı Osmanî Cemiyetine bağışlama^[80] hususunda herhangi bir güçlük çıkarmadığı ve buna karşılık Hicaz'ın, özellikle temizlik hizmetleri ve sıhhî işler için söz konusu derilere ihtiyaç duyulduğunu ısrarla vurguladığı görülmektedir. Bu vurgu, vilayet genelinde özellikle hac mevsiminde ibadetle ilgili mahallerde temizlik hizmetlerinin aksamadan yürütülmesi, sıhhî şartların sürdürülebilir kılınması ve hatta inşası tasarlanan soğuk hava deposunun öncelikli bir ihtiyaç olarak gündemde tutulması yönünde bir meşruiyet oluşturma girişimi olarak değerlendirilebilir. Bununla birlikte savaşın ortaya çıkardığı olağanüstü şartlar ve ordunun desteklenmesini devlet nezdinde hayati bir öncelik haline getiren stratejik zorunluluklar göz önünde bulundurulduğunda, Hicaz Vilayetinin ileri sürdüğü gerekçelerin merkezî idarece ikna edici görülmediği ve bu sebeple geçersiz addedildiği anlaşılmaktadır.

Mina'daki kurban kesimlerinin ürettiği temizlik sorunları ve israf resmî makamlarca bir vakıa olarak kayda geçirilmişken, bir vatandaş olarak Ali Haydar Bey de sahadan hareketle aynı tespiti teyit etmiş ve uygulanabilir öneriler geliştirmiştir. Devlete verdiği arzualinde efendi, düzenli bir kesim mahalli ile toplama-dağıtım tertibinin yokluğu nedeniyle etin ancak sınırlı ölçüde değerlendirilebildiğini, derilerin ise toplanmayarak çürümeye terk edilip koku ve çevresel yük doğurduğunu belirtmiştir. Bu çerçevede, kesimin tek bir merkezde toplanmasını, muhafaza süreçlerinin sağlık kaidelerine göre sistemleştirilmesini ve derilerin muntazam biçimde toplanarak iktisadî değere dönüştürülmesini. Böylelikle hastalık riskinin azalacağını ve sağlanacak gelirin mukaddes beldelerdeki hayrât için süreklilik arz eden bir kaynak oluşturacağını ileri sürmüştür.^[81] Arzuhal Şûrâ-yı Devlet'e havale edilmiş ise de ilgili daire, derilerin zaten toplandığını ve bu hususun vatandaşa bildirilmesi gerektiğini belirten kısa bir cevap vermekle yetinmiştir.^[82]

Sonuç

Son dönem Osmanlı uygulamaları, Mina'da ikamet ve kurban kesiminin hac mevsiminde kendi haline bırakılmış bir alan olmadığını göstermiştir. İdare, bu sahayı sıhhat, temizlik ve asayiş bakımından doğrudan risk üreten bir yer olarak görmüş, konaklama düzeni ile kesim işleyişini birlikte ele almıştır. Zira Mina'da kısa sürede artan insan ve hayvan hareketliliği izdiham tehlikesini büyütmüş, kesim artıklarının birikmesi kokuşma ve hastalık endişesini arttırmıştır. Bu nedenle düzenleme ve denetim, günlük tedbir düzeyini aşarak hac organizasyonunun asli bir parçası haline gelmiştir.

Kolera tehdidinin uluslararası bir meseleye dönüşmesi ve Avrupa devletlerinin sağlık gereksinini Hicaz'a dönük baskı aracı olarak kullanmaları hassasiyeti daha da artırmıştır. Mina'da çadır nizamının korunması, kurbanlıkların çadır aralarına sokulmaması, kesim yerlerinin kordonla ayrılması ve atıkların gömülerek kaldırılması, sahada disiplin kurma iradesinin pratik karşılığı olmuştur. Mehmed Şakir ile Mekke Sıhhiye Tabibi Kasım İzzeddin'in raporları da dağınık işleyişin kendi kendine düzelmeyeceğini, düzenli altyapı ve sürekli bir sevk ve idare olmadan riskin kontrol altına alınamayacağını açık biçimde ortaya koymuştur. Böylece sıhhat meselesi, aynı zamanda idarenin sahadaki kudretini gösteren bir ölçüte dönüşmüştür.

[80] Vilayetlere gönderilen umumi tahrirat, kurban deri ve boynuzlarının Donanma Cemiyeti'nce satılacağını bildirip cemiyete kolaylık sağlanmasını emreden bağlayıcı bir idarî talimattır. Bk. BOA, DH.İ.UM.EK., No. 19, Gömlek No. 56. (7 Zilkade 1334/5 Eylül 1916).

[81] BOA, ŞD., No. 2702, Gömlek No. 43-1. (13 Şevval 1317/14 Şubat 1900).

[82] BOA, ŞD., No. 2702, Gömlek No. 43-2. (29 Zilhicce 1317/30 Nisan 1900).

Bu yaklaşım yalnız temizlik ve bertarafı sınırlı kalmamış, kurban etinin değerlendirilmesi meselesine de uzanmıştır. İdare, kurbandan doğan kaynağın zayı olmaktan kurtarma fikrini ciddiye almış ve israfı azaltmayı idarî bir hedef olarak koymuştur. Hicaz eski valilerinden Hâzım Bey'in Mina'da soğuk hava mahzenleri kurulması projesi, etin çürümesini önleme kaygısını hem sıhhi hem iktisadî gerekçelerle temellendirmiştir. Projenin uygulanamamış olması, arayışın önemini azaltmamış bilakis sorunun tesadüfî değil plan ve imkân meselesi olarak kavrandığını göstermiştir.

Kurban etinin değerlendirilmesine paralel olarak derilerin toplanması da israfın önlenmesi bakımından önem kazanmıştır. Derilerin satılarak bedelinin İâne-i Harbiye hesabına kaydedilmesi bu uygulamanın yalnız iktisadî bir tasarruf olarak görülmediğini, hayrî bir gelir kapısı şeklinde de anlaşıldığını göstermiştir. Donanma-yı Osmanî Muâvenet-i Milliye Cemiyeti ile Müdâfaa-i Milliye Cemiyeti'ne yapılan tahsisler bu yönelişi pekiştirmiştir. I. Dünya Savaşı arifesinde ordunun artan ihtiyaçları dikkate alındığında söz konusu gelirlerin israfı azaltmanın yanında savunma harcamalarına destek sağlayan bir işleve de bağlandığı anlaşılmıştır.

Neticede Mina örneği, Osmanlı idaresinin hac sahasını yalnızca ibadetin icra edildiğı bir mekân olarak değil nizamın tesis edildiğı, temizlik ve hıfzıssıhha şartlarının gözetildiğı bir intizam alanı olarak gördüğünü ortaya koymaktadır. İzdihamın önlenmesine dair tedbirler, kurban kesiminin muayyen mahallerle sınırlandırılması ve atıkların bertarafı gibi hususlar, bu idarî yaklaşımın temel cüzleridir. Bununla birlikte mevcut kaynaklar, alınan kararların sahada ne ölçüde uygulandığını, uygulamanın sürekliliğini ve yerel unsurların bu düzenlemelere yaklaşımını her zaman ayrıntılarıyla izlemeye elverişli değildir. Bu nedenle mevcut veriler, daha çok merkezî idarenin hedef ve önceliklerini görünür kılmaktadır. Gelecek çalışmalarda merkezî kayıtların mahallî evrak, seyahatnameler ve sıhhiye belgeleriyle birlikte değerlendirilmesi, Mina'daki düzenleme usullerini ve uygulama kapasitesini yerel dinamiklerle birlikte daha belirgin biçimde ortaya koyacaktır.

Kaynakça

- Alp, Ruhat. *Osmanlı İmparatorluğu'nda Bir Endüstrileşme Hamlesi-Modern Konserve Sektörünün Doğuşu (XIX. Yüzyılın Son Çeyreğinden XX. Yüzyıla)*. İstanbul: Libra Kitap, 2022.
- Altaş, Mehmet Şahin. *Hacda Mina'da Gecelemenin Hükümü ve Güncel Uygulama*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2018.
- Aras, Gülcan. *Hintli Hacılar Arasındaki Kolera Salgını ve Alınan Tedbirler (1831-1911)*. Afyon: Afyon Kocatepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2020.
- Aysal, Necdet. "Osmanlı Donanma Cemiyeti'nin Kuruluşu ve Faaliyetleri", *Asos Journal: The Journal of Academic Social Science* 5/50 (Temmuz 2007), 1-23. <http://dx.doi.org/10.16992/ASOS.12470>
- Bilge, Mustafa L. "Ayn-ı Zübeyde", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 18 Ekim 2025. <https://islamansiklopedisi.org.tr/aynizubeyde>.
- BOA, Babıali Evrak Odası Evrakı (BEO.), No. 221, Gömlek No. 16574; No. 227, Gömlek No. 16954.
- BOA, Dahiliye Nezâreti İdare (DH.İD.), No. 112-1, Gömlek No. 17; No. 1253, Gömlek No. 98375; No. 1486, Gömlek No. 36.
- BOA, Dahiliye Nezâreti İdare-i Umumiye Ekleri (DH.İ.UM.EK.), No. 19, Gömlek No. 56; No. 89, Gömlek No. 30; No. 91, Gömlek No. 19; No. 92, Gömlek No. 25; No. 92, Gömlek No. 31
- BOA, Dahiliye Nezâreti Mektubî Kalemi (DH.MKT.), No. 628, Gömlek No. 66; No. 2475, Gömlek No. 138; No. 2697, Gömlek No. 63.
- BOA, Dahiliye Nezâreti Sicill-i Ahvâl Defterleri (DH.SAİD.d.), No. 55, Sayfa No. 369; No. 112, Sayfa No. 361; No. 150, Sayfa No. 101.
- BOA, Dahiliye Nezâreti Şifre Kalemi (DH.ŞFR.), No. 258, Gömlek No. 86.
- BOA, Hariciye Nezâreti Mektubî Kalemi (HR.MKT.), No. 536, Gömlek No. 50; No. 536, Gömlek No. 51.
- BOA, İrâde Sıhhiye (İ.SH.), No. 5, Gömlek No. 40; 42.
- BOA, İrâde Taltifât (İ.TAL.), No. 85, Gömlek No. 54.
- BOA, Sadâret Mektubî Kalemi Nezâret ve Devair (A.MKT.NZD.), No. 1547, Gömlek No. 51.
- BOA, Sadâret Mektubî Kalemi Umum Vilâyât (A.MKT.UM.), No. 55, Gömlek No. 75; No. 272, Gömlek No. 96; No. 1571, Gömlek No. 63.
- BOA, Sadâret Mektubî Mühimme Kalemi (A.MKT.MHM.), No. 365, Gömlek No. 81; No. 572, Gömlek No. 2; No. 584, Gömlek No. 11; No. 586, Gömlek No. 37.
- BOA, Şûrâ-yı Devlet (ŞD.), No. 2470, Gömlek No. 10; No. 2702, Gömlek No. 43.
- BOA, Yıldız Sadâret Hususi (Y.A.HUS.), No. 276, Gömlek No. 81.
- Çakmak, Abdullah. "19. Yüzyılın İkinci Yarısında Hac Organizasyonunun Dönüşümü Bağlamında Mevkib-i Hacc-ı Şerif", *Kocatepe İslami İlimler Dergisi* 4/1 (Haziran 2021), 173-191. <https://doi.org/10.52637/kiid.927925>
- Çelikkaya, Mehmet. *İslam Fıkında Kurban ve Helal Kesim*. Şanlıurfa: Harran Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1998.
- Dehiş, Abdülmelik b. Abdullah. *Hudûdu'l-meşâiri'l-mukaddese-Minâ, Müzdelife, Arafât*. Mekke: Mektebetü'l-Mükerrreme, 1425.
- Doğan, Aylın. "I. Dünya Savaşı'nda Osmanlı Ordusuna Yapılan Yurtiçi Yardımlarda Müdâfaa-i Milliye Cemiyeti'nin Rolü", *International Journal of Disciplines Economics & Administrative Sciences Studies* 8/48 (2022), 926-935. <http://dx.doi.org/10.29228/ideas.66669>

- Düstur, "Hicaz Sıhhiye Meclisinin Suret-i Teşekkül ve Vezâifi Hakkında Talimat (12 Receb 1328/19.07.1910)", II/2. Dersaâdet: Matbaa-i Osmanî, 1330.
- el-Biladî, Atik b. Gays. *Me'âlimü Mekke et-târîhiyye ve'l-eseriyye*. Mekke: Dâru Mekke, 1400/1980.
- el-Mirgani, Ebû's-Siyâde Afîfüddîn Abdullah b. İbrâhîm b. Hasen el-Mahcûb. *Uddetü'l-inâbe fi emâkini'l-icâbe*. thk. Abdullah Nezir Ahmed Mizzi. Mekke: el-Mektebetü'l-Mekkiyye, 2008/1429.
- en-Nevevî, Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Şeref. Mürî. *Kitâbü'l-izâh fî menâsiki'l-hac ve'l-umre*, thk. Abdülfettâh Hüseyin Râveh el-Mekkî. Beyrut: Dârü'l-Beşairi'l-İslâmiyye, 1994/1414.
- Eyüb Sabri Paşa. *Mir'âtü'l-Haremeyn: Mir'ât-ı Mekke*. Kostantiniye: Bahriye Matbaası, 1306/1889.
- Eyüb Sabri Paşa. *Mir'atü'l-Haremeyn: Mir'at-ı Cezîretü'l-Arab*. Kostantiniye: Bahriye Matbaası, 1306/1889.
- Gök, Nurşen. "Ebubekir Hâzım Tepeyran'ın Memleket İdaresine Dair Önerileri". *Tarih Araştırmaları Dergisi* 16/42 (Eylül 2007), 201-215. https://doi.org/10.1501/Tarar_0000000326
- Güler, Mustafa - Çakmak Abdullah. *Osmanlı Hac Organizasyonunda Cidde Konsoloslukları (1840-1916)*. İstanbul: Aktif Yayınevi, 2021.
- Gülsoy, Ufuk. *Hicaz Demiryolu*. İstanbul: Eren Yayınları, 1994.
- Halife II. Abdülhamid'in Hac Siyaseti Dr. M. Şakir Bey'in Hicaz Hatıratı. haz. Gülden Sarıyıldız - Ayşe Kavak. İstanbul: Timaş Yayınları, 2009.
- Hamidullah, Muhammed. "İslam'da Hac", çev. M. Akif Aydın, *İslâm Tetkikleri Dergisi* 8/1-4 (1984), 123-162.
- Harbî, Ebû İshak İbrâhîm b. İshak b. Beşir el-Bağdadi. *el-Menâsik ve emâkinu tariki'l-hac ve me'âlimü'l-Cezîre*. thk. Hamed Câsir, Riyad: Dârü'l-Yemame, 1981.
- Hicaz Vilayeti Salnâmesi*. Mekke: Hicaz Vilayeti Matbaası, 1301/1884.
- Hüseyin Pertev. *Delîl-i hac ve rehnümâ-yı min küll-i fec*. Dersaâdet: Matbaa-i Osmaniye, 1325/1908.
- Islahat-ı Sıhhiye-i Hicaziye Hakkında Beyanname*. İstanbul: Matbaa-i Amire, 1329/1911.
- Kasım İzzeddin. *Hicâz Sıhhiye İdâresi Senevî Rapor-Hicaz'da Teşkil ve Islahât-ı Sıhhiye ve 1330 Senesi Hacc-ı Şerifi*. İstanbul: Matbaa-i Amire, 1330/1912.
- Kasım İzzeddin. *Hicaz'da Teşkilât ve Islahat-ı Sıhhiye ve 1329 Senesi Hacc-ı Şerifi*. İstanbul: Matbaa-i Amire, 1328/1910.
- Kılıçer, Esat. "Hacc, İslâm'ın Beş Esasından Biridir". *Diyanet Dergisi* 7/68-69 (Ocak-Şubat 1968), 21-24.
- Kıta-i Hicaziyece İttihazı Lazım Gelen Tedâbir-i Sıhhiye ve Tanzifiyeyi Müzakereye Memur Olan Komisyon Tarafından Tadilen Kaleme Alınıp fi 24 Teşrin-i evvel sene 1311 Tarihinde Münakid Meclis-i Umur-ı Sıhhiye'de Kiraat Olunan Raporun Suret-i Mütercimesidir*. Dersaâdet: Matbaa-i Osmaniye, 1311/1894.
- Koloğlu, Orhan. "Hicaz Demiryolu (1900-1908) Amacı, Finansmanı, Sonucu", *Çağını Yakalayan Osmanlı: Osmanlı Devleti'nde Modern Haberleşme ve Ulaştırma Teknikleri*. haz. Ekmeleddin İhsanoğlu - Mustafa Kaçar. İstanbul: İslam Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi, 1995, 289-334.
- Koloğlu, Orhan. "Osmanlı Basınında 1865 Kolera Salgını, İstanbul Sağlık Konferansı ve Mirza Malkom Han", *Osmanlı Bilimi Araştırmaları* 6/2 (2005), 139-150.
- Korkmaz, Mehmet. *Bir Osmanlı Paşasının Portresi: Hicaz Valisi Ahmed Râtib Paşa (1846-1913)*. İstanbul: Vakıfbank Kültür Yayınları, 2025.

- Kuneralp, Sinan. "Osmanlı Yönetimindeki Hicaz'da (1831-1911) Hac ve Kolera". çev. Münir Atalar. *OTAM Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi* 7/7 (Ağustos 1996), 497-511. https://doi.org/10.1501/OTAM_0000000164
- Low, Michael Christopher. *İmparatorluk Mekke'si: Osmanlı Hicaz'ı ve Hint Okyanusunda Hac*. çev. Yunus Babacan. İstanbul: Telemak Kitap, 2023.
- Mehmed Şakir. *Hicaz'ın Ahval-i Sıhhiye ve Islahat-ı Esasitiesine Dair Layiha*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi, Türkçe Yazmalar Bölümü, NEKTY04609.
- Nouveau Petit Larousse: Illustre*. Paris: Librairie Larousse, 1983.
- Noyan, Bahri S. "Türk Donanma Cemiyeti Nasıl Kuruldu?". *Tarih ve Edebiyat Mecmuası* 11 (Kasım 1979), 30-40. <https://makale.isam.org.tr/handle/123456789/160071>
- Öz, Hakkı. *Sultan II. Abdülhamid Dönemi Savunma Sanayii Fonları: Tesisât-ı Askeriye İânesi ve Teçhizat-ı Askeriye Tertibi (1896-1902)*. İstanbul: Milli Savunma Üniversitesi, Atatürk Stratejik Araştırmalar Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2022.
- Özaydın, Abdülkerim. "Hac". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 8 Kasım 2025. <https://islamansiklopedisi.org.tr/hac#2-islamda-hac>
- Özcan, Abdülkadir. "İâne". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 10 Ekim 2025. <https://islamansiklopedisi.org.tr/iane>
- Özmumcu, Ahmet. "Dünyada ve Türkiye'de Konserveçiliğin Gelişimi". <https://ahmet.ozmumcu.com/wp-content/uploads/2025/06/Ahmet-Ozmumcu-23-Eylul-2024-77.sayi-yazisi.pdf>
- Özyüksel, Murat. "Hicaz Demiryolu", *Yeni Türkiye [Ortadoğu Özel Sayısı-II]* 12/83. (2016), 517-531.
- Pakalın, Mehmet Zeki. *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*. Ankara: Milli Eğitim Bakanlığı, 1983.
- Sarıyıldız, Gülden. "XIX. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nda Kolera Salgını", *Tarih Boyunca Anadolu'da Doğal Âfetler ve Deprem Semineri*, 22-23 Mayıs 2000. (İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Araştırma Merkezi, 2001). 309-318.
- Sarıyıldız, Gülden. *Hicaz Karantina Teşkilatı: (1865-1914)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1996.
- Şener, Mehmet. "Mina", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 20 Ekim 2025. <https://islamansiklopedisi.org.tr/mina>
- Telli, Hasan. "II. Abdülhamid Döneminde Hicaz'da Görülen Salgın Hastalıklara Karşı Alınan Tedbirler", *Gifad: Gümüşhane Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 14/27 (Ocak 2025/1), 1-39. <https://doi.org/10.53683/gifad.1538001>
- Tomalı, Ali. *İttihat ve Terakki Döneminde Sağlık Politikaları ve Halk Sağlığı (1913-1918)*, Ankara: Hacettepe Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, Doktora Tezi, 2024.
- Uğur, Hatice. "Tekrûr", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 10 Ekim 2025. <https://islamansiklopedisi.org.tr/tekrur>
- Uludağ, Şevki. "Son Kapitülasyonlardan Biri: Karantina", *Belleten* 2/7-8 (Temmuz 1938), 445-468. <https://doi.org/10.37879/ttkbelleten.1428523>
- Zamacı, Ayşe. *Müdâfaa-i Milliye Cemiyeti ve Faaliyetleri*, Edirne: Trakya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2015.

Ek-1: Sadık Bey, *Bayram Günü Hacıların Mina Mevkiinde Toplu Halleri* (Fotoğraf, 1297/1880). İstanbul Üniversitesi Nadir Eseler Kütüphanesi II. Abdülhamid Han Fotoğraf Albümleri. Erişim 20 Ekim 2025. <https://nek.istanbul.edu.tr/ekos/FOTOGRAFI/90770---0002.jpg>

Ek-2: Behçet Efendi, *Mina'da İnşa Olunan Sıhhiye Dairesi ve Kırk Yatak Kapasiteli Hastane* (Fotoğraf, 1306/1888). İstanbul Üniversitesi Nadir Eseler Kütüphanesi II. Abdülhamid Han Fotoğraf Albümleri. Erişim 20 Ekim 2025. <https://nek.istanbul.edu.tr/ekos/FOTOGRAFI/90877---0022.jpg>

